

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кузьменко В.В., Диса О.В., Шинкаренко І.О.

ПСИХОЛОГІЯ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Навчальний посібник

Дніпро
Видавець Біла К.О.
2019

УДК 316.624(075.8)
К 89

*Розглянуто та схвалено Вченою радою
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ,
(протокол № 4 від 27.12.2018 р.*

Рецензенти:

Батраченко І. Г., д-р психол. наук, проф., професор кафедри педагогіки і психології Університету ім. Альфреда Нобеля.

Самойлов О. Є., д-р психол. наук, доц., завідувач кафедри психології Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту «Бейт-Хана».

Кузьменко В.В.

К 89 Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. / В.В. Кузьменко, О.В. Диса, І.О. Шинкаренко. – Дніпро: Видавець Біла К.О., 2019. – 68 с.

У навчальному посібнику надається науково-практична інформація щодо пояснення та аналізу причин девіантних та делінквентних форм поведінки. Розглядаються філософські та соціально-психологічні аспекти ненормативної поведінки, пропонуються критерії визначення, класифікація та характеристика видів девіантної поведінки.

Для здобувачів вищої освіти юридичних та психологічних факультетів, працівників підрозділів превентивної діяльності та ювенальної превенції.

УДК 316/624(075/8)

ISBN 978-617-645-320-8

© Кузьменко В.В., Диса О.В., Шинкаренко І.О., 2019

© ДДУВС, 2019

З М І С Т

ВСТУП.....	4
1. ОНТОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОСТІ І ДУХОВНОСТІ (ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ).....	5
2. ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ "НОРМА"	22
3. КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА»	33
4. КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	44

ВСТУП

У навчальному посібнику розглядаються деякі філософські та соціально-психологічні аспекти відхильної і протиправної поведінки. Філософський погляд на історію розвитку та становлення людської поведінки дозволяє розглядувати певні форми девіантної поведінки як відсутність духовності.

Поняття девіантної або відхильної від норми поведінки пов'язане перш за все з поняттям "норма". Визначень норми існує багато, проте загальновизнаного визначення на сьогодні немає. Тому наукове вирішення цієї проблеми дасть можливість зрозуміти причини, які призводять до порушень поведінки, осмислити умови виникнення делінквентних форм поведінки й усвідомити перспективи прогнозу в цій галузі.

Важливою проблемою, яку доводиться вирішувати, коли мова йде про девіантну поведінку, є проблема співвідношень соціального і біологічного в людині. Зараз прийнято виділяти три основні групи факторів, що впливають на формування поведінки людини: соціальні, психологічні та біологічні. Однак пошуки прямих зв'язків девіантної поведінки або тільки із соціальним середовищем, або тільки з біологічними особливостями індивіда не дають позитивних результатів. Тому дане питання залишається дискусійним і потребує ґрунтовних досліджень.

У навчальному посібнику висвітлюються також питання критеріїв визначення та класифікації видів девіантної поведінки, обґрунтовується зв'язок девіантної поведінки з особливостями психіки особистості.

1. ОНТОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОСТІ І ДУХОВНОСТІ (ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ)

У кожен культурно-історичний період розвитку суспільства будь-яке соціально-етнічне утворення в цілому та мікросоціуми, які в ньому перебувають, прагнули до досягнення суспільної гармонії – духовності, до того, щоб відійти від девіантної – порочної поведінки. Крім того, вироблення законів, які мають у своїй основі мораль і соціально-культурні умови, що складаються, сприяє набуттю духовності. Особливо підкреслимо, що названа проблема не була розв'язана в жоден з культурно-історичних періодів життя людей. Вона не вирішена і сьогодні. Вважаємо девіантність протилежністю духовності.

Можна сміливо стверджувати, що суспільство в цілому духовне та кожна індивідуальна людина, що його становить, духовна, якщо в суспільстві досягнута гармонія. Тому не станемо пов'язувати духовність тільки з релігійним началом суспільства, як це інколи прийнято. Розглянемо її в ширшому контексті.

Спробуємо розкрити багатогранність категорії духовність, до якої, як нам бачиться, слід включити низку понять. Виділимо основоположні, на наш погляд, поняття. По-перше, поняття пізнавальної активності, воно стосується співтовариства дослідників, які зайняті пошуком зразка гармонійного, а значить, духовного суспільства. По-друге, поняття методів – шляхів, воно стосується співтовариства ідеологів, які ведуть соціально-етнічне утворення до гармонії – духовності. По-третє, поняття залучення до виробленого зразка духовності, яке стосується кожної індивідуальної людини, а значить, і суспільства в цілому.

Вкажемо на те, що лише в суспільстві, у якому існує і підтримується духовність, можливий розвиток духовної індивідуальної людини, поведінка якої не містить девіантності. Духовність транслюється від цілого до частки, від

суспільства до кожного конкретного індивіда.

Говорячи про зразок гармонії, особливо підкреслимо, що у людства в жодну з культурно-історичних епох його розвитку не було іншого зразка гармонії, крім гармонійно влаштованого космосу.

Значить, спочатку слід осягнути основи космічної гармонії, потім знайти методи залучення до неї. Особливо виділимо той аспект, що одним розумом осягнути гармонію космосу ніколи не вдасться. Космос, як стверджують дослідники, нескінченний. Людина не в змозі осягнути, що є нескінченність – її життя скінченне. Нескінченність – регулятивна форма нашого мислення. Гармонію космосу можна осягнути лише емоційно, в подальшому розум спробує вишикувати доступну його розумінню схему космічної гармонії та за допомогою емпірії розкрити закони деяких складових цієї схеми.

Таким чином, онтологія духовності – протилежності девіантності в суспільстві – це триєдність, яка полягає в досягненні принципів – основоположень духовності, цілей і методів її досягнення. По-перше, це досягнення мети, що полягає в усвідомленні принципів космічної досконалості як зразка основоположень гармонії в суспільстві. По-друге, пошук методів перенесення космічної врівноваженості в сферу суспільних відносин. По-третє, встановлення мети постійного прагнення суспільства в цілому та індивідуальної людини до емоційного й раціонального досягнення основ космічної гармонії та залучення до неї.

У нашому розумінні, онтологія духовності в суспільстві полягає в осмисленні спроможності та приведенні різноманітних емоційних станів душ людей до стану космічної досконалості.

Онтологія духовності індивіда – це постійна копітка праця душі, яка дає можливість залучення до зразків гармонії, що виробляється в суспільстві. При цьому індивід привчається стримувати свої негативні – порочні емоційні душевні прояви.

Відмітимо, що часто в історії розвитку людства уявлення кожного

соціально-етнічного утворення про духовність – відсутність порочності мінливе та не завжди збігається із зразком космічної гармонії. Воно залежить від соціально-політичних, демографічних, кліматичних, географічних і низки інших умов, у яких перебуває суспільство в кожен конкретний період свого розвитку. Закони суспільства в кожен культурно-історичний період виводяться емпірично, не завжди відображають зразок космічної гармонії. Уявлення суспільства архаїчного періоду про гармонію відмінне від того, що виникає в період появи сім'ї, приватної власності, держави.

Епос Гомера, зокрема «Іліада», при дослідженні онтології категорії «духовність» цікавий тим, що в ньому відображено уявлення про духовність низки мікросоціумів в перехідний період. А саме, на завершення архаїчного періоду, розкладання общинно-родової формації та зародження в ній приватної власності. При аналізі «Іліади» можна сміливо стверджувати і про те, що Гомер відобразив уявлення про духовність давньогрецької і троянської родової знаті. Античний поет яскраво описує душевні стани грецьких і троянських правителів, можливість або неможливість їхніх душ до копіткої праці з подолання негативних – порочних (девіантних) душевних станів.

Підкреслимо ту загальновідому обставину, що в общинно-родовий період колективно-родова свідомість є єдиною. Середовище, що породжувало гомерівські поеми, особливо «Іліаду» – суспільне та військово-політичне життя греків при зміні їхнього демографічного стану.

Можна вважати цілком встановленим представниками історичної науки фактом, що еолійці, які населяли Фессалію і Беотію, досягли значної міри патріархального духовного розвитку. За твердженням дослідника О. І. Тюменєва, при цьому змінювався їхній демографічний стан. Унаслідок вказаної обставини вони в третій чверті другого тисячоліття до нашої ери з колонізаторськими цілями відправилися на північний захід Малої Азії [7].

Еолійці-загарбники несли з собою вироблене уявлення про духовність, що такою не є. Це стосується, по-перше, побутових традицій, по-друге, міфів.

На наш погляд, міфи слід розглядати дwoяко: як суспільні об'єднувальні ідеї, що з'явилися в результаті емоційного досягнення космічної гармонії, і як вироблені релігійні вірування – розумні схеми осмислення та опису основоположень гармонії космосу. Відмітимо, що співвідношення віри й розуму, гостро поставлене мислителями середньовіччя, було присутнім в кожному культурно-історичному періоді існування людства.

Еолійці підкорили частину Малої Азії та увійшли до духовного зіткнення з тамтешніми народами, у спілкуванні з якими вони переробили власні міфи та релігійні вірування. Це переосмислення пов'язане з двома обставинами: по-перше, із засвоєнням малоазіатських міфів, по-друге, з характером своєї колонізаторської діяльності. Перемоги еолійців викликали надалі переселення інших грецьких племен – іонійців, які на батьківщині виробили своє уявлення про духовність. Іонійське уявлення про духовність накладається на те, що вироблено, а потім переосмислене еолійцями внаслідок духовного спілкування з народами Малої Азії.

Ми не ставимо під сумнів низку науково-історичних проблем. По-перше, достовірності подій, які відображені в «Іліаді» та «Одіссейі». По-друге, духовних і побутових особливостей культурно-історичного періоду, відображеного в епосі. Це справа представників історичної науки, які дотепер не можуть сказати з усією певністю, на яку історичну реальність орієнтувався Гомер, зображуючи троянську війну та пов'язані з нею події, що саме слід розуміти під «гомерівським періодом».

Особливо підкреслимо, що згадані проблеми виникли у безпосередньому зв'язку з археологічними відкриттями Г. Шлімана. За переконанням дослідника Ю. В. Андрєєва, «Шліман зумів реабілітувати «Іліаду» та «Одіссею» в очах європейської науки, показавши, що поряд із елементами вимислу, міфу в них є і елемент саги – справжньої історичної традиції. Розкопки Г. Шлімана продемонстрували історичну достовірність найважливіших політичних центрів, що фігурують в епосі: Трої, Мікен, Тиринфа, Орхомена, після чого з'явилася

можливість говорити і про реальність зафіксованих в поемах подій з історії «Героїчного століття» і передусім про реальність самої Троянської війни. У ряді випадків виявлялася дивовижна схожість між окремими епічними реаліями і предметами, знайденими під час розкопок. У зріст людини щит Аякса виявився зображеним на клинку бронзового кинджала з IV шахтної могили в Мікенах, прикрашеному сценою полювання на левів. Залишки шолома з іклів вепра, виявлені в тій же могилі, нагадали опис такого шолома в X пісні «Іліади», а знайдений тут же золотий кубок з двома ручками, прикрашеними фігурками голубів, мимоволі асоціювався з оспіваним поетом кубком Нестора» [1, с. 68].

Нас цікавить не стільки достовірність історичних подій, відображених в епосі Гомера, автор ставить завдання інтерпретувати уявлення про девіантність і духовність, вироблене в ранньому грецькому суспільстві в період колонізаторських воєн.

Звернемо увагу на величезну кількість авторів, які аналізували в різноманітних аспектах епос Гомера. Зазначимо, що О. Ф. Лосєв виділив їх понад тисячу. У передмові до праці «Гомер» О. Ф. Лосєв пише: «По Гомеру існує величезна література, що налічує сотні й тисячі різного роду книг, статей, заміток, словників, популярних викладів і всякого роду досліджень, починаючи від аналізу окремих слів або граматичних елементів і кінчаючи багатотомними працями. Викласти всю цю літературу не уявляється можливим. Крім того, новітня іноземна література, що незмінно зростає з року в рік різними мовами, доходить до наших бібліотек не вся. Ми вирішили в основному обмежитися літературою останньої чверті поточного століття. Цим пояснюється те, що, на жаль, не всі розділи гомерознавства представлені у нас рівномірно в сенсі викладу і використання новітньої літератури. Думається, втім, що для читача це не буде особливо великою втратою, і без того літератури про Гомера є в наших бібліотеках дуже багато, і іноземних робіт про Гомера викладається у нас немало» [6, с.9].

Уточнимо, що наше власне дослідження стосується одного лише аспекту гомерівського епосу — онтології девіантної поведінки та духовності, яка вироблена в ранньому грецькому суспільстві. В огляді літератури представимо невелику кількість найбільш пізніх джерел і тематику, яка в них відображена.

Відмітимо, Гомер відображає не одні лише умови життя общинно-родової формації, з властивою їй ідеєю, яка об'єднує суспільство. Античний автор показує, що почалося розкладання общинно-родової формації і зародження в ній приватної власності. Однак, виникло головне – різноманітні прояви діяльності окремого індивіда, який вже усвідомлює себе як самостійного героя. Він не бачить ідеї, яка об'єднає суспільство, у тому числі й релігійної, тому часто діє за своєю ініціативою та зі своїх особистих спонукань. Але індивід ще не до кінця відірвався від родової общини. Хоча, у зв'язку із зростаючим розкладанням родової общини суворий і наївний епічний герой відчуває себе набагато складніше в контексті відповідальності за свої діяння перед суспільством. Він роздумує про рамки власної свободи. Забезпечене, часто розкішне життя послаблює його сувору душу та привчає його до тонших і вже не таких героїчних переживань. Індивід привчається до естетичного милування своїм минулим і своїм сьогоденням. Усередині общинно-родової формації з'являються стани, серед них родова знать, яка живе дуже забезпечено і навіть розкішно. Знать має багато часу для задоволення своїх естетичних потреб [6; 2].

Можна інтерпретувати, що справжнє місце епосу – це висхідний патріархат, коли людина настільки опановує сили природи, що може з ними героїчно боротися і героїчно їх собі підкоряти. У цю епоху родова община ставала осілою, і тут вона, раціонально використовуючи природні багатства, починає усвідомлювати себе як щось єдине ціле, починає пам'ятати свою історію і тих великих героїв, які її створювали і організовували, які її охороняли і рухали вперед.

Інтерпретуючи проблему онтології девіантності і духовності в епосі Гомера, відмітимо, що античний автор яскраво описує особливості людської

душі. У ній присутні як негативна, так і позитивна емоційні складові. Людській душі внутрішньо властиві такі негативні порочні емоційні стани: гнів, злість, заздрість, жадібність, похитливість, примха, зарозумілість. Крім того, душі властивий стан страждання, яке викликане вищезгаданими негативними станами. Але в душі міститься і доброта. На наш погляд, Гомер засуджує негативні емоційні складові людської душі і закликає її до копіткої праці, завдяки якій душа надходить до доброти і тому перебуває в гармонії.

Говорячи мовою сьогодення, Гомер у своїх описах використовує метафоричний підхід – перенесення значень. Душевні стани людини – це різноманітні душевні стани олімпійських богів-небожителів, які керують діями людей. Людина не приймає самостійних рішень, її ведуть по життю боги, вони карають людей за злочини, зупиняють пориви гніву, але іноді чинять і навпаки. Часто небожителі скоюють непристойні вчинки. Особливо виділимо, що в гомерівському епосі боги допомагають як ахейцям, так і Трої.

У піснях «Іліади», на наш погляд, продемонстроване ставлення Гомера до девіантної поведінки та духовності, яку станемо розглядати крізь призму поняття про копітку працю душі з поборення своїх пороків, відбито найяскравіше. Тому проаналізуємо зміст таких пісень: першої – «Моровиця. Гнів», пісні третьої – «Клятви. Огляд війська з мурів. Двобій Александра і Менелая», двадцятої пісні – «Битва богів», двадцять четвертої пісні – «Викуп Гекторового тіла».

Зміст першої пісні «Іліади», «Моровиця. Гнів» – зав'язка поеми. Її предмет – гнів як один з найбільших пороків, зазнаний грецьким царем Ахіллесом на грецького царя Агамемнона через відібрану у Ахіллеса Агамемноном полонянку.

Агамемнон захопив полонянку – дочку троянського жерця бога Аполлона, Хріса. Незважаючи на благання Хріса, хтивий і пихатий (у нашій інтерпретації) Агамемнон відмовився повернути Хрісові дочку. Унаслідок звернення Хріса по допомогу до Аполлона, бог карає все грецьке військо,

насилаючи на нього морову виразку. Для її припинення Агамемнон вмилює бога. Він повертає Хрісеїду її батькові. Але при цьому він відбирає полонянку у Ахіллеса.

Ахіллес не в змозі до праці душі – не в змозі здолати гнів на Агамемнона. Він, з причини душевної невірноваженості – примхи, скоює злочин, залишає поле битви і тим самим завдає збитку грецькому війську. Більше того, Ахіллес звертається до своєї матері – богині Фетіди з проханням благодати Зевса дати перемогу Трої і тим самим покарати греків та Агамемнона за завдані йому образи. Зевс обіцяє Фетіді покарати греків військовою поразкою. При цьому зображується бурхлива сцена на Олімпі, де жінка Зевса Гера ревнує його до Фетіди, а Зевс погрозами примушує її змиритися. Гефест, бог вогню і ковальської справи, а також бог мистецтв заспокоює всіх, пригощаючи богів їхньою звичайною їжею – амброзією і нектаром [5] (Див. Додаток А).

Відмова Агамемнона Хрісові, на наш погляд, продиктована такими душевними пороками давньогрецького царя, як хтивість, жадібність, гордовитість. Скорботна душа Хріса благає Аполлона про покарання греків. Аполлон насилає на них моровицю, що лютує впродовж дев'яти днів. Унаслідок наведених подій Ахіллес скликає народне зібрання, на якому з'ясовується причина моровиці. Відбувається сварка давньогрецьких царів.

Ми не ставимо за мету аналізувати стиль Гомера, використаний у першій пісні, завдяки якому яскраво розкриваються душевні пороки давньогрецьких царів, а також небажання їх подолати. Нагадаємо читачеві, що стиль Гомера чудово аналізував О. Ф. Лосєв. Однак, інтерпретуючи античного поета, можна стверджувати, що він демонструє ті стани душі Агамемнона та Ахіллеса, які вважає негідними для людей, тим більше, знатних, таких, що визначають духовний стан свого співтовариства. Агамемнон хтивий, жадібний, пихатий. Ахіллес капризний. Саме так слід характеризувати стан душ, до якого вони приходять. Душа жерця Аполлона – Хріса – наповнена стражданням, унаслідок дії на неї пороків душі Агамемнона.

Гомер продемонстрував протистояння добра і зла в душі людини, а також стани страждання, яке викликане злом. Не чинячи опір негативним емоційним душевним станам, людина неодмінно карає і себе, і своїх ближніх. Але оволодіти собою – це величезна духовна праця, вчинити яку, за Гомером, боги не завжди допомагають людині. У першій пісні духовність протиставляється Гомером її відсутності – девіантності. Інтерпретуючи античного поета, можна стверджувати, що серед небожителів існують і ті, які мають духовне начало, і інші. Але, на наш погляд, за Гомером, зло неодмінно викликає до життя інше зло і, відповідно, як результат – страждання. Похитливість і жадібність Агамемнона спричинили, по-перше, капризний стан душі Ахіллеса, по-друге, страждання Хріса. Саме внаслідок капризного стану Ахіллес залишає поле битви.

Особливо відмітимо для читача, що терміни, які характеризують порочні душевні стани, що ми приписуємо Агамемнону та Ахіллесові, відсутні в епосі античного поета. Це результат нашої інтерпретації епічного тексту. Епос Гомера – це оповідання про декілька днів війни – події, які багато в чому не прийнятні душі людини, про дії у вказаних умовах небожителів, героїв і людей.

У пісні третій «Клятви. Огляд війська з мурів. Двобій Александра і Менелая» Гомер розкрив причину троянської війни. Троянський царевич Паріс завдавав образи людям. Він переступив божественний закон – «Зевсові клятви», викравши Єлену, дружину спартанського царя Менелая [5] (Див. Додаток Б).

Відмітимо, що в наведеному уривку «Іліади», пісні третій «Клятви. Огляд війська з мурів. Двобій Александра і Менелая» описи Гомера наповнені духовністю – закликом душ ахейців і Трої до праці, до засудження жорстокості, що веде до кровопролиття. Попри те, що Паріс своїм вчинком порушив божественний закон – закон Зевса, античний поет, на наш погляд, засуджує жорстокість як одну з найстрашніших вад людської душі. Він в однаковій мірі співчуває і ахейцям, і Трої, закликає ворогуючі народи принести клятву про взаємну дружбу. Гомер засуджує беззаконня, яке творять люди. Вкажемо на

заклик до припинення кровопролиття.

Задовго до першої хвилі європейського раціоналізму в античній літературі йдеться про закон. Він заснований на моралі, у цьому випадку – божественній, «Зевсових клятвах». Але в наступних описах Гомер суперечливий. Він розкриває відсутність духовності у Олімпійських богів, пише про властиві їм вади, розглядає небажання їхніх душ трудитися – долати порочність. Однак, ми не ставимо за мету аналіз гомерівських протиріч. Зазначена обставина чудово представлена низкою дослідників творчості античного поета.

За нашим переконанням, світогляд Гомера, відбитий в пісні третій, – це заклик до просвітленості духу – до постійної праці душі, заклик до прагнення наслідувати мораль – долати вади. Гомер уперше в античній літературі пов’язує найголовніші поняття в житті будь-якого соціуму. По-перше, мораль, що виробляється суспільством, – ідеї, які об’єднують суспільство, а також поведінкові аспекти, виконання яких веде суспільство до гармонії. По-друге, духовність – прагнення душі індивіда до постійної праці з подолання своїх вад. По-третє, закон – вироблене в соціумі правило, порушення якого призводить до лих, у цьому випадку – до війни.

Саме герменевтичний метод, за нашим переконанням, дозволяє сучасному читачеві усвідомити пізню архаїку – той час, до якого звертається Гомер. У пізній архаїці, виходячи з епічних описів Гомера, людина починає проявляти себе в суспільстві як індивід. У гомерівського індивіда яскраво проявляються різноманітні душевні стани. У першій і третій піснях сказане стосується як грецької, так і троянській знаті, грецьких царів Ахіллеса й Агамемнона, троянського жерця бога Аполлона Хріса, троянського царевича Паріса.

При інтерпретації онтології девіантності та духовності в першій і третій піснях «Іліади» можна стверджувати, що вказане полягає в протиставленні Гомером негативних і позитивних емоційних станів душі. На наш погляд,

Гомер засуджує негативні емоційні складові людської душі і закликає її до копіткої праці, завдяки якій душа приходить до гармонії, а відповідно і до доброти.

Нагадаємо, що пізнавальний процес – перша стадія залучення до духовності, яку ми виділили, визначаючи духовність як триєдиний процес. Спочатку це емоційне пізнання та раціональне пояснення гармонії космосу як зразка духовності, потім – побудова на основі пізнаного схеми суспільних відносин і згодом – залучення людей до вироблених зразків – схем відносин.

У згаданому контексті вкажемо, що взаємовідносини небожителів як для ахейців, так і для Трої є зразком космічної гармонії, яку прагнуть пізнати і пояснити люди. Однак небожителі у Гомера несуть у собі всі риси звичайних людей. У цьому, як ми стверджуємо, метафорична складова гомерівських епічних побудов.

У нашій інтерпретації гомерівського епосу можна сміливо стверджувати: саме боги є духовним началом кожної зі сторін, що воюють. Небожителі постійно втручаються в думки людей. Та й не тільки в думки. Вони втручаються в людське життя в цілому.

Приведемо лише деякі, найбільш значущі, на наш погляд, епізоди «Іліади», що підтверджують: саме воля небожителів тлумачить і визначає вчинки людей та життєві ситуації, у яких вони опиняються. Читач може спостерігати, як під час поединку Менелай схопив Паріса за шолом і тягне його в табір ахейців. Однак богиня Афродіта порвала ремінь на шоломі Паріса, тим самим звільнивши його. Саме внаслідок рішення богів і безпосередньої дії Афіни Паллади, яка співчуває ахейцям, троянець Пандар стріляє в грецький табір, порушивши перемир'я, укладене між ахейцями і Троєю. Пріам волею небожителів з'являється в намет до Ахіллеса з проханням повернути тіло Гектора. Ахіллес, також волею небожителів, приборкує свій гнів і повертає тіло Гектора Пріаму. Ці вчинки Пріама та Ахіллеса продиктовані їм волею небожителів.

Однак вкажемо й на ту обставину, що в нашій інтерпретації гомерівського епосу, зокрема «Іліади», саме людина, згідно з Гомером, вибудовує схеми суспільних відносин, наслідуючи виявлені зразки відносин небожителів.

У контексті сказаного підкреслимо, що Гомер розглядає також взаємовідносини небожителів і людей як зразок суспільних взаємовідносин. Античний поет наводить різні схеми взаємовідношення людей з богами. Він описав такі схеми. По-перше, цілковите підкорення людини божественній волі, по-друге, гармонійне об'єднання божественної та людської волі, по-третє, напад людини на того або іншого небожителя.

У двадцятій пісні «Битва богів», розглядаючи схеми взаємовідносин людей, які виділяє Гомер, вкажемо, що боги, які визначають вчинки людей, є духовним началом для людей, ворогують один з одним так само, як і ахейці з Троєю. Небожителі розділилися на два табори. Трої протегують Аполлон, Арес, Афродіта, а ахейцям – Афіна Паллада, Гера і Фетіда [5] (Див. Додаток В).

Можна побачити, що в наведених епізодах та в інших місцях «Іліади» Гомер скептично ставиться до діянь небожителів. Тим самим античний поет, на наш погляд, засуджує те, що не властиво людській душі – засуджує розв'язання проблем військовим шляхом. Гомер описує в пісні двадцятій «Битва богів» відсутність духовності у небожителів. Вкажемо не лише на гомерівський скепсис щодо небожителів, але й на явно сатиричну спрямованість тексту не тільки двадцятій пісні «Іліади». Таким чином, світ небожителів, за Гомером, не є світом духовним.

Античний поет засуджує систему взаємовідносин, яка склалася на Олімпі. У ній немає гармонії, описана система стосунків не може вести до гармонії. Сатира Гомера, як стиль в описі взаємовідносин богів, які постійно бенкетують і сміються на Олімпі, в першу чергу вказує на його негативне ставлення до вчинків небожителів. У нашому розумінні Гомер засуджує подібні взаємовідносини, як ті, що не мають духовності, та закликає людей не

наслідувати систему, що склалася на Олімпі, в їхніх суспільних устроях, у виробленні ними зразків суспільних відносин.

Відмітимо, що ми – жителі відмінної від Гомера епохи – продукт культури ХХ–ХХІ століть. Тому можемо сприймати епічні поеми Гомера крізь призму культурної традиції свого часу. Відповідно, ми піддаємо інтерпретації епос античного поета, оцінюючи його крізь призму культурної традиції – зразків, якими ми виховані. Однак, слід врахувати, що, на думку численних дослідників творчості Гомера, античний поет описував події, які відбулися задовго до часу, у якому він жив.

На наш погляд, історикові філософії постійно слід тримати в полі зору, що інтерпретація твору завжди пов'язана з культурними сенсами епохи, у якій воно було створене. Культурні сенси будь-якої епохи завжди включають, по-перше, вироблені антропологічні настанови, уявлення про людину і її душу, про те, що їй властиво, по-друге, етичні ідеї як зразки, яким необхідно слідувати, по-третє, гносеологічні ідеї – зразки пізнання і пояснення Світу, в якому вона живе.

Досліджуючи епос Гомера, можна сміливо стверджувати, що в його описах люди, розглядаючи Світ, у якому вони живуть, говорячи мовою сьогодення – картину світу, явища, які в ній відбуваються, пов'язують Світ з антропологічними настановами. Пізнаючи самих себе, люди переносять пізнане на структуру картини світу і на явища, які вони спостерігають. Явища в картині світу – це небожителі, які визначають усе життя людей, відповідно, їхні вчинки й характери, якими продиктовані вчинки. Небожителі визначають і етичні настанови для людей. Інтерпретуючи у вказаному контексті епос Гомера, можна стверджувати: людська душа відома небожителям і, відповідно, не здатна до самостійної копіткої праці, до вироблення етичних зразків, яким необхідно слідувати.

Г. В. Ф. Гегель, розглядаючи творчість античних авторів, у тому числі й Гомера, стверджував, що антропологічні настанови, які відображені в їхніх

творих, указують на те, що духовне життя людей розкривається в діяннях богів. Боги – це душі людей. «Достовірно поетичні, ідеальні стосунки між богами та людьми полягають в їх тотожності, яка повинна проглядати ще й у тих випадках, коли спільні сили дійових осіб і їхніх пристрастей протиставляються як самостійні та вільні від цих осіб. Усе приписуване богам повинно саме швидко виявитися в той же час власною внутрішньою сутністю індивідів, так що, отже, з одного боку, панівні сили представляються індивідуалізованими, самостійними, але, з іншого боку, це зовнішнє в людині виявляється тим, що іманентно її духу та характеру. Тому залишається справою художника примирити відмінність цих двох аспектів і з'єднати їх тонкими ланками. Він повинен зробити помітним для нас, що вчинки дійових осіб кореняться у внутрішніх людських переживаннях, але в той же час він такою ж мірою повинен виявити та зробити наочним у вигляді індивідуалізованих образів те загальне та суттєве, сила якого виявляється в цих вчинках. Духовне життя людини повинне відкриватися у богах, що являють собою самостійні загальні втілення того, що діє та панує в її внутрішньому житті. Бо лише тоді боги являють собою разом з тим богів його власного серця та пристрасті останнього.

У Гомера тому діяння богів і людини завжди є і зовнішніми, і внутрішніми; боги наче скоюють те, що чуже людині, та, однак, вони, власне кажучи, чинять лише те, що складає субстанцію її внутрішніх переживань» [4, с. 231-232]. Але у Гомера, в нашому розумінні, негативне, засудливе ставлення до характерів і вчинків людей, їхніх деяких душевних схильностей. Його сатиричне ставлення до небожителів, на наш погляд, слід пов'язати із засудженням людських пороків – відсутності здатності душі до копіткої праці над собою. У першу чергу це стосується жадібності, жорстокості, заздрості. Ахілл жорстокий, Агамемнон жадібний і заздрисний.

Ахілл не в силах упоратися зі своїми душевними станами – станами гніву та жорстокості. Його душа не має сил до такої великої праці. Сказане яскраво продемонстроване античним поетом у двадцять четвертій пісні «Іліади» «Викуп

Гекторового тіла». Упродовж дев'яти днів Ахілл волочив навколо Трої труп Гектора, прив'язаний ногами до колісниці. Описуване жорстоке дійство припиняється лише після того, як старий Пріам пробрався вночі в намет Ахілла та благав його про припинення жорстокого знущання над сином і, нарешті, отримав тіло Гектора для урочистого поховання. Однак відмітимо і жадібність Ахілла. У ніч на сороковий день описуваних Гомером в «Іліаді» подій Пріам відправляється до Ахілла та викупляє (особливо відмітимо цю обставину, що підкреслює жадібність Ахілла) тіло Гектора.

Розглядаючи приборкання жорстокості Ахілла Пріамом, можна стверджувати, що у баченні Гомера лише людина, а не явище природи – небожитель, може закликати душу іншої людини до праці, до подолання власних слабкостей, в нашому трактуванні – до духовності. Сама людина не в змозі впоратися зі своїми пороками, їй необхідна допомога. Але, крім того, людині потрібні етичні ідеї в якості зразків, яким вона прямуватиме. Ні перед Ахіллом, ні перед Агамемноном, ні перед Гектором таких зразків не існувало. Існували лише вироблені в архаїчному суспільстві антропологічні настанови.

Говорячи про онтологію девіантної поведінки та духовності в творчості Гомера, відмітимо, що античний поет описує необхідну потрійність у бутті духовності як протилежності девіантній поведінці. По-перше, гносеологічні ідеї – зразки пізнання та пояснення Світу, в якому, у баченні античної людини, вона живе. По-друге, вироблені антропологічні настанови, уявлення про людину та її душу, про те, що їй властиво. По-третє, етичні ідеї як зразки, яким має слідувати і суспільство, і кожен індивід у досягненні духовності.

Гомер продемонстрував протистояння добра і зла в душі людини, а також стани страждання, яке викликане злом – девіантною поведінкою людини стосовно іншої людини. Не чинячи опір порокам – негативним емоційним душевним станам, людина неодмінно карає і себе, і своїх ближніх. Але оволодіти собою – це величезна душевна праця, що веде до духовності.

За нашим переконанням, світогляд Гомера – це заклик до просвітленості

духу – до постійної праці душі, заклик до прагнення наслідувати мораль – долати пороки. Гомер уперше в античній літературі пов’язує найголовніші поняття в житті будь-якого соціуму. Мораль, що виробляється суспільством, – ідеї, що об’єднують суспільство, а також поведінкові аспекти, виконання яких веде суспільство до гармонії.

Контрольні запитання

1. Якому суспільному явищу протилежна девіантна поведінка?
2. Які саме фактори сприяють досягненню духовності в суспільстві?
3. Що є зразком духовності?
4. Які соціальні фактори сприяють розвитку пороків – девіантній поведінці?
5. Що є онтологією духовності?
6. Які саме фактори допомагають людині впоратися з девіантною поведінкою?
7. Чи змінився духовний стан людини від архаїчного періоду, що описаний у творчості Гомера, дотепер?

Рекомендована література

1. Андреев Ю. В. Раннегреческий полис (гомеровский период) / Ю. В. Андреев – Л.: Издательство Ленинградского ун-та. 1976. – 141с.
2. Барышников П. Н. Миф и метафора. Лингвофилософский подход. / П. Н. Барышников – Санкт-Петербург: Алетейя, 2010. 214 с.
3. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. — СПб., 1998.
4. Гегель Г. В. Ф. Лекции по эстетике / Г. В. Ф. Гегель. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, в 15 т. Т.12. 1938. 472с.
5. Гомер. Іліада. – Борис Тен (переклад з древньогрецької). - Харків:

Фоліо, 2006. - 416 с. - [Зарубіжна класика].

6. Лосев А. Ф. Гомер / А. Ф. Лосев. – М: Молодая гвардия, 2006. – 400с.

7. Тюменев А. И. К вопросу об этногенезе греческого народа / А. И. Тюменев. Вестник древней истории. – М.: 1953, № 4. – 246с. С.192-201.

2. ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ "НОРМА"

Для вирішення питання про причини відхилення поведінки необхідно всебічно розглянути проблему норми поведінки та визначити, що розуміється під нормою. У цьому напрямі проведено значну роботу. Однак у низці випадків питання встановлення тієї чи іншої норми залишаються проблематичними. Тому наукове обґрунтування норми поведінки, визначення впливу на неї різних зовнішніх і внутрішніх факторів досі є актуальною проблемою сьогодення, вирішення якої дасть можливість зрозуміти причини, які призводять до порушень поведінки, осмислити умови виникнення делінквентних форм поведінки й усвідомити перспективи прогнозу в цій галузі.

Незважаючи на велику кількість спеціальних робіт, присвячених вивченню норми, це питання залишається відкритим. Відсутність узагальнюючих робіт з проблеми норми змушує представників найрізноманітніших наук при вирішенні приватних проблем спиратися або на випадкові, малообґрунтовані визначення норми, або розробляти власні визначення. Поняття норми використовується в найрізноманітніших науках і має спільність не тільки у термінології, а й у змісті.

У філософському розумінні норма – це категорія міри для системи наукового знання. Але якщо міра охоплює будь-яку єдність кількісних і якісних показників об'єкта, то норма характеризує лише певну єдність.

Складність у чіткому визначенні норми відзначали ще стародавні вчені, звертаючи увагу на проблему проведення чіткої межі між прекрасним і потворним, добром і злом.

У міру розвитку наукового знання все більшою мірою затверджується уявлення про норму як про середній варіант, що найбільш часто зустрічається. Таку характеристику норми вперше обґрунтовано висловлює А. Кетле (1796-1874), трактуючи норму як певний середній варіант – синонім правильності, пересічності, посередності. З іншого боку, характерну особливість відсутності

чітких меж норми відбив у своїх роботах ще Г.-В. Лейбніц (1646-1716). Його принцип безперервності переміщення норми дозволив надалі пояснити безперервну зміну біологічних об'єктів і переходу їх від одного стану до іншого.

Домінування уявлення про норму як про певний середній показник, що не має чіткої межі, призвело, у міру розвитку відповідних теоретичних знань, до розуміння норми як середньостатистичної величини. У сучасній науці розуміння норми як середньостатистичного варіанта настільки широко поширене, що не піддається жодним сумнівам. Але таке розуміння норми виявляється недостатнім, перш за все тому, що при невеликій кількості фактів статистична закономірність не простежується.

Будь-яка норма, визначена середньостатистично, включає не тільки середню величину, а й відхилення від цієї величини у відомому діапазоні, що також має індивідуальні форми прояву. Включення варіативності відхилень навколо середньої величини ще більшою мірою ускладнює поняття норми. Правильне розуміння абстрактно-загальних визначень дозволяє методологічно правильно оцінити і місце середньостатистичного визначення норми.

У цілому статистичні показники дають можливість оцінити багато можливостей людини, на підставі чого складаються табличні дані нормальних показників.

Використання середньостатистичних показників норми як "типових", "найбільш поширених" показників стикається з низкою серйозних труднощів і розходиться з реальними явищами, оскільки відомі випадки значних відхилень від статистичної норми окремих індивідів, які є повноцінними, за тими чи іншими ознаками.

З цього робляться висновки про недостатність середньостатистичного критерію норми для оцінки дійсної норми і відхилень від неї. На підставі подібного ряду факторів Д. Вільямс (1960) доходить висновку про те, що практично кожна людина являє собою в тому чи іншому відношенні відхилення

від норми, що в кінцевому рахунку призводить до заперечення норми.

Такий помилковий висновок ґрунтується на шаблонному підході визначення норми для різних структур і функцій організму і на уявленні про певну стандартну людині, на яку необхідно накласти реальних індивідів, що мають завжди певні особливості за низкою параметрів.

Індивідуальна норма завжди конкретна і специфічна, але вона не існує як окреме, поза зв'язком із загальним. Насправді не існує людини, стандартизованої за всіма морфологічними і функціональними параметрами, тому середньостатистичне розуміння норми, незважаючи на її важливість, залишається недостатнім.

Критерій статистичної поширеності при характеристиці норми використовується в усіх науках при аналізі масових явищ. Це стосується і психології, і медицини, і соціології.

Досліджуючи злочинність у країнах Європи, Е. Дюркгайм зробив висновок: "Немає ніякого іншого феномена, який настільки безперечно мав би всі ознаки нормального явища, бо злочинність тісно пов'язана з умовами життя будь-якого колективу". Він постулював нормальний характер злочинності в будь-якій соціальній системі на тій основі, що "суспільство без злочинності неможливе". У цьому висновку досить очевидно виявляється, що поширеність будь-якого явища в системі не є достатньою підставою для визнання його нормою. На цю обставину звернув увагу І. С. Кон (1964), відзначаючи, що тільки кількісний статистичний критерій, яким користувався Дюркгайм при розгляді "нормальних" фактів, недостатній. Вочевидь при дослідженні делінквентної поведінки необхідний якісний аналіз видів соціального явища, яке або виражає сутність цієї системи, або є стимулом для зміни старої норми новою (Ф. С. Махов, 1972), а також аналіз психофункціональних станів індивідів, що виходять за межі поняття "норми" і знаходяться в рамках межового стану.

Тривалий час існувала думка, що індивід є суто індивідуальним, особливим, специфічним, і не вбачали в ньому єдності загального і специфічного, типового та індивідуального, тим самим мимоволі здійснивши їхній розрив, абсолютно протиставивши один одному. Тому мали рацію ті вчені, які підкреслювали, “що будь-яка людина характеризується масою індивідуальних неповторних особливостей, але вони не виключають спільних рис, що впливають із його основної, якісної цілісності” (І. Г. Мардергітейн, 1965). Якби індивідуальне не було пов’язано із загальним, то втрачала б сенс будь-яка наукова теорія і її прогностичне значення. Окреме не існує поза зв’язком із загальним, загальне існує в окремому і проявляється через окреме. Індивідуальна норма встановлюється відповідно до тих умов, у яких досліджується конкретна людина. Умови можуть змінюватися в бік, скажімо, поліпшення матеріальних, побутових або виробничих факторів і тоді, природно, встановлюється і нова індивідуальна норма.

Кожен індивід є складною багатофункціональною системою, що має численні внутрішні і зовнішні зв’язки, тому раціональним визначенням норми для індивідів є характеристика її як соціального оптимуму. Оптимальний стан – це найкращий і найбільш адекватний з реально можливих (наявних) однорідних станів, що якнайбільше відповідає певним умовам і завданням функціонування індивідуальної системи. Нормальний стан індивіда перебуває в більш-менш широких межах, які охоплюють регульовані коливання різних функцій, причому зберігається оптимальна відповідність функції структурі.

Виходячи з цілісного характеру систем, можна виділити в організмі як системі такі якісні ознаки:

а) індивід як система являє собою цілісний комплекс взаємопов’язаних елементів;

б) індивід як цілісна система утворює особливу єдність із середовищем, вступаючи з нею в різні (речові, енергетичні, інформаційні) взаємодії;

в) індивід як система може виступати елементом в інших системах вищого порядку.

Індивід як ціле формується у взаємодії з середовищем, і як жива система у свою чергу характеризується:

а) генетичною детермінованістю, на основі якої здійснюється відтворення його окремих елементів і в підсумку всієї системи в цілому;

б) здатністю через систему механізмів саморегуляції активно пристосовуватися (адаптуватися) до середовища (В. П. Петленко, 1971).

При розгляді індивіда як складної біосоціальної системи визначення норми також розглядається як взаємодія біологічної і соціальної норм. Тваринний організм являє собою вкрай складну систему, що складається з майже нескінченної низки частин, пов'язаних як одна з одною, так і у вигляді єдиного комплексу з навколишнім середовищем. Інтегративні зв'язки в організмі, спрямовані на оптимізацію його життєдіяльності, здійснюються нейрогуморальним шляхом.

Соціальні норми й особистість

При розгляді індивіда як цілісної біосоціальної системи, коли “біологічне” реалізується у взаємодії з “соціальним”, виділяється поняття соціальної норми — особливої суспільної міри, правила, закону, що визначає вчинки, поведінку людини. Вони будуються із суспільних відносин, утворюються з метою забезпечити системні процеси в суспільстві, впорядкувати людські відносини, спрямувати суб'єктивну поведінку в певні рамки, покликані регулювати й організувати суспільні відносини.

Засвоєні суб'єктивною свідомістю соціальні норми в прагматичному відношенні постають як особливі моделі соціальних взаємин, людської поведінки; болгарські дослідники, наприклад, пишуть: “... норми можуть бути визначені ще і як ідеальні типові моделі поведінки людей за певних типових обставин”.

У філософії норма – припис, зразок поведінки або дії, міра умовиводу про що-небудь і міра оцінки. Норма виражає те, що існує або має існувати в усіх без винятку випадках, протилежність закону, який говорить лише про наявне і те, що відбувається, правилу, яке може бути виконане, а може бути і не виконано.

У соціології соціальною нормою визнається «... не будь-яке правило для дії, а лише те, яке регулює поведінку людей, у якому люди вступають в їхні взаємини із суспільством, колективом, іншими людьми, коли прямо і безпосередньо проявляється сутність людини» [1].

Норми – це певні ідеальні зразки (шаблони), що визначають те, що люди повинні говорити, думати, відчувати і робити в конкретних ситуаціях. Вони різняться масштабом. Соціальні норми – приписи, вимоги, побажання та очікування відповідної (суспільно схвальної) поведінки.

Характерною рисою соціальних норм є те, що вони виходять із суспільних відносин і, отже, позбавлені матеріальності в її фізичному сенсі, що не виключає можливості їх оречевлення в матеріальних об'єктах. Специфіка соціальних норм обумовлена виконуваною функцією: спочатку вони являють собою теленомічні утворення, які утворюються й стверджуються з метою забезпечити системні процеси в суспільстві, впорядкувати людські взаємини, спрямувати суб'єктивну поведінку в певні рамки.

Соціальні норми є системно-функціональними утвореннями, покликаними регулювати й організувати суспільні відносини, і, отже, вони є специфічним фактором системних процесів у суспільстві. На шляху формування загальних принципів, що визначають норму, слід зазначити два історично сформованих підходи. Один з них чисто детермінований, другий – імовірнісний. Прагнення абсолютизувати будь-який з цих підходів у кінцевому рахунку призводило до неможливості вирішення поставленої проблеми, хоча при вирішенні конкретних питань кожен з підходів може бути прийнятним. Як у біологічних, так і в соціальних процесах при описі норми не завжди робиться поділ між нормою статистичною та нормою окремого індивіда як складника

середньостатистичної. Такий стан є причиною істотних протиріч, що призводять навіть до повного заперечення поняття норми.

У свою чергу, уявлення про норму дозволяє значною мірою пояснити природу злочинної поведінки, але в силу вербального характеру його викладу не дозволяє однозначно визначити підхід до його вивчення.

Поряд з поняттям соціальної норми позначають і «психологічну норму». Психологічна норма – це загальноприйняті в суспільстві вимоги до різних параметрів прояву психологічної активності людини. Найбільш загальні критерії, що характеризують норму психологічного здоров'я, норму психологічної активності людини, тобто її поведінки, діяльності і спілкування:

- відповідність суб'єктивних образів об'єктам дійсності, що відображаються, а також співрозмірність і відповідність характеру реакцій зовнішнім подразникам, значенню життєвих подій;
- адекватний віку рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфери особистості;
- здатність до адаптації в мікросоціальних умовах;
- здатність до самокерування власною поведінкою, її зміни залежно від зміни ситуації, розумного планування життєвих цілей і підтримання активності в їх досягненні;
- критичний підхід до обставин життя, почуття відповідальності за нащадків і близьких членів родини тощо [1, с. 33].

У цілому, незважаючи на відносність і внутрішню суперечливість, соціальні норми відіграють неоціненну регулятивну роль у житті будь-якого суспільства. Вони створюють нормативно-схвальне поле діянь, бажаних для конкретного суспільства в конкретний час, тим самим орієнтуючи особистість в її поведінці. Вони виконують функцію контролю з боку суспільства, служать взірцем, інформують, дозволяють оцінювати поведінку, прогнозувати її. Як би не ставилися до них люди, норми існують і безперервно діють.

Сучасна психологія – це перш за все наука про особистість, тому поняття психологічної норми пов'язано з питанням про нормальність особистісного розвитку. Мабуть, найчастіше благополуччя особистості пов'язується з такою соціально-психологічною її характеристикою, як здатність адаптуватися до соціального середовища. Однак, з точки зору низки авторів, наприклад Е. Фромма, адаптація до життя в суспільстві не може бути надійним критерієм норми й аномалії особистості, оскільки вона може припускати нав'язування людині чужих їй цінностей і відмову від своєї особистості [14, с. 122].

У свою чергу В. Франкл основними ознаками особистісного здоров'я називав духовність, свободу і відповідальність. При цьому «чим більш специфічною є людина, тим менше вона відповідає нормі – як у сенсі середньої, так і ідеальної. Неповторність людської особистості виявляє свій внутрішній зміст у тій ролі, яку вона відіграє в цілісному суспільстві» [13, с. 197].

Біблійні заповіді стали частиною культури людських взаємин у широкому сенсі. Слід зауважити, що сучасні уявлення про духовність людини виходять за рамки релігійної свідомості, хоча і не виключають останньої.

Духовність у цілому скоріше пов'язується зі здатністю людини жити відповідно до загальнолюдських цінностей: осмисленості існування; любові до себе і ближнього; надання допомоги людям; співробітництва, творення, самореалізації в діяльності; сприяння прогресу.

У низці випадків моральні норми зливаються в єдине утворення з етичними нормами. Морально-етичні норми являють собою очікування-приписи певної соціальної групи (реальної або номінальної) стосовно її членів. Носіями морально-етичних норм є конкретні соціальні об'єднання, їхні лідери й керівники. Норми цього різновиду зазвичай текстуально не закріплені. Хоча бувають і винятки, наприклад російський «Домострой». Етичні норми можуть бути прямим наслідком моральних цінностей, але можуть і суперечити їм, що має місце, наприклад, у випадках корпоративної етики або законів асоціальних груп.

Групові норми нерідко породжують стереотипи і забобони, наприклад расові чи етнічні. У разі стереотипного мислення уявлення людини можуть бути застарілими, застиглими або вузькими. Стереотипи можуть відігравати позитивну роль, наприклад сприяючи економічності мислення. Але набагато частіше вони перешкоджають поведінці, адекватній конкретній ситуації. Забобони взагалі є наслідком викривленого сприймання, що істотно погіршується наявністю вираженого афективного компонента.

Правові норми, що є різновидом соціальних норм, безумовно, більш конкретні. Вони закріплені в основних документах держави (конституція, кримінальний кодекс, цивільний кодекс). Ці норми регулюються всією державною системою (законотворчі інститути, уряд, правоохоронні органи). Протиправна поведінка, по суті, спрямована на дестабілізацію порядку – основи соціального життя, а не тільки на утискання інтересів окремої постраждалої людини. Тому цей різновид відхильної поведінки сьогодні розглядається як один з найбільш небезпечних для суспільства.

До якої ж межі певне недотримання соціальних норм не є неприйнятною поведінкою? Для цього необхідно звернутися до самого поняття «девіантна поведінка». У науковій літературі трапляється таке визначення: девіантна поведінка – це форма дезорганізації поведінки індивіда в групі або категорії осіб у суспільстві, що виявляє невідповідність сформованим очікуванням, моральним і правовим вимогам суспільства. Негативні відхилення від соціальних норм на рівні особистості проявляються насамперед у злочинах і інших правопорушеннях, в аморальних вчинках. Під девіантною поведінкою розуміється те, що не узгоджується з нормами, не відповідає очікуванням групи або всього суспільства.

Контрольні питання

1. Що таке соціальна норма? Якими є її властивості і способи утворення?
2. Охарактеризуйте механізми впливу соціальних норм на поведінку конкретної людини?
3. Види соціальних норм.
4. Дайте визначення і наведіть конкретні приклади нормальної поведінки особистості у міжособистісних стосунках і родині.
5. У чому полягає поняття норми у сексуальних стосунках?
6. Яким чином норма відображується у правових відносинах?
7. У чому відмінність між поняттями «відхильна поведінка» і «соціальні відхилення»?
8. Наведіть сучасні приклади негативних, нейтральних і позитивних соціальних відхилень.

Рекомендована література

1. Баженов В.Г., Баженова В.П. Психологические механизмы коррекции девиантного поведения школьников. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2007. – 320 с
2. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И.Бобнева, Е.В.Шорохова. М.: Наука, 1978. – 312 с.
3. Виденеев И.А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие. – Харьков: Ун-т внутр. Дел. – 1997. – 68 с.
4. Гишинский Я.К., Афанасьев В.С. Социология девиантного поведения. — СПб., 1993. – 167 с.
5. Дюркгейм Э. Норма и паталогия, социология преступности. Сб. статей. М.: Прогресс, 1966. – С.39-44.
6. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющего поведения): учебн. Пособие для студ. Высш. Учебн. Заведений / Е.В. Змановская. – 4-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.
7. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебник и

практикум для вузов / Ю.А.Клейберг, 5-е издание. — М.: Юрайт, 2017 — 290 с.

8. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления: Опыт криминологического моделирования: Учебное пособие. — М: Норма., 1998. — 220 с.

9. Личко А.И., Битенский В.С. Подростковая наркология. — Л., 1991. — 304 с.

10. Психологические механизмы регуляции социального поведения / Под ред. М.И.Бобневой, Е. В. Шороховой. — М.: Наука, 1979. — 336 с.

11. Психология: Словарь / Под ред. А. В. Петровского. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.

12. Социальные отклонения / Под ред. В. Н.Кудрявцева. — М.: Юридическая литература, 1989. — 320 с.

13. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.:Прогресс, 1990. — 368 с.

14. Фромм Э. Бегство от свободы. — М.: Директ Медиа, 2007. — 446 с.

15. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция / В.А.Ядов, А.А.Семенов. — М., 2013 — 376 с.

3. КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА»

Проблема девіантної поведінки завжди привертала увагу вчених. Різні види відхиленої поведінки розглядали й оцінювали біологи, медики, психологи, соціологи, юристи, філософи. Так, у кінці XIX століття було висунуто біологічне пояснення відхилень у поведінці. Італійський лікар Ч. Ломброзо стверджував, що тип людини, схильної до злочинів, – це результат деградації людини до більш ранніх стадій людської еволюції (що проявляється, наприклад, у нижній щелепі, що виступає, та інших фізичних ознаках). Надалі вчені звернули увагу на те, що деякі біологічні особливості людини можуть впливати на її психіку: фізичний недолік стає предметом насмішок навколишніх і викликає відповідну реакцію у формі відхиленої поведінки.

Розглядаючи відхилену поведінку, не можна обійти питання про соціальну спадковість. Вона не має нічого спільного з біологічним поясненням Ч. Ломброзо. На його думку, є зв'язок між кримінальною поведінкою і певними фізичними рисами людини. Соціальна спадковість не обмежується рамками біологічних процесів, а поширюється на багато інших, у тому числі і на соціальні. Із соціальної спадковістю пов'язано відтворення як позитивних, так і негативних сторін способу життя людей.

Негативні явища свідчать про наявність історичних передумов, об'єктивних і суб'єктивних умов, про суперечливість суспільного розвитку, у якому тісно переплелися як труднощі становлення й розвитку, так і деформація економічних, соціальних, політичних і духовних процесів.

Механізм соціального спадкування не позбавлений протиріч. Одне з них полягає в тому, що предметом спадкоємності стає не тільки нормальний, але й порочний життєвий досвід, який за допомогою соціальної інформації передається від покоління до покоління.

Відхильна поведінка пов'язана з неадекватним відображенням у свідомості частини людей процесу розвитку та функціонування суспільних

відносин. Можна виділити два види такої невідповідності: по-перше, погляди й настрої, що склалися на попередньому етапі суспільного розвитку, нерідко вступають в протиріччя з новими умовами. По-друге, в ході практичної діяльності виникають або поживляються уявлення, які однобічно трактують зміст і спрямованість перетворень.

Девіантна поведінка широко розглядається серед явищ, що лежать між нормою і патологією, таких, як акцентуації характеру, ситуативні реакції, порушення розвитку, передхвороба. Перераховані форми характеризуються складністю, поєднаним характером проблем і невизначеністю діагностичних ознак. Наприклад, «акцентуації характеру – це крайні варіанти його норми, при яких окремі риси надмірно посилені, від чого виявляється вибіркова вразливість стосовно певного роду психогенних впливів при хорошій і навіть підвищеній стійкості до інших» [11]. Відомо, що акцентуації в ряді випадків поєднуються з відхильною поведінкою, такою, як протиправні дії, суїцидальна поведінка, вживання наркотиків. У той же час поведінка багатьох людей з акцентуєваним характером не є відхильною. На думку К. Леонгарда, у розвинених країнах приблизно 50% населення належить до акцентуєваних особистостей [10, с. 19]. При цьому більша частина з них проявляє нормальну поведінку і навіть має особливі заслуги перед суспільством.

З точки зору соціально-нормативного критерію провідним показником нормальності поведінки є рівень соціальної адаптації особистості. При цьому нормальна, успішна адаптація характеризується оптимальною рівновагою між цінностями, особливостями індивіда і правилами, вимогами соціального середовища довкола нього. Отже, однаково проблемними є як виражене ігнорування соціальних вимог, так і нівелювання індивідуальності, наприклад у формі конформізму – повного підпорядкування інтересів особистості тиску середовища. Відповідно, дезадаптація – це стан зниженої здатності (небажання, невміння) приймати і виконувати вимоги середовища як особистісно значущі, а також реалізовувати свою індивідуальність у конкретних соціальних умовах.

Можна виділити соціальні та індивідуальні прояви дезадаптації. Соціальними проявами дезадаптації є:

- знижена здатність до навчання, нездатність заробляти своєю працею;
- хронічна або виражена неуспішність в життєво важливих сферах (сім'ї, роботі, міжособистісних стосунках, сексі, здоров'ї);
- конфлікти з законом;
- ізоляція.

У спеціальній літературі термін «відхильна поведінка» нерідко замінюється синонімом – девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення). Далі ми будемо використовувати обидва терміни – «відхильна», «девіантна» – як взаємозамінні, віддаючи перевагу першому як більш зрозумілому і звичному.

Очевидна складність визначення досліджуваного поняття зумовлена насамперед його міждисциплінарним характером. На сьогодні термін використовується у двох основних значеннях. У значенні «вчинок, дії людини, які відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам» [12, с. 257] девіантна поведінка постає предметом психології, педагогіки і психіатрії. У значенні «соціальне явище, що виражається у відносно масових і стійких формах людської діяльності, які відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам і очікуванням» [3, с. 7] воно є предметом соціології, права, соціальної психології. У цій роботі ми розглядаємо відхильну поведінку переважно в першому аспекті – як прояв індивідуальної активності.

Останній, індивідуально-психологічний, критерій відображає зростаючу цінність кожної особистості, її індивідуальності.

Відповідно до цього критерію, сучасні вимоги до людини не обмежуються її здатністю виконувати соціальні приписи, але припускають також самопізнання і самобуття особистості. У зв'язку з цим основними якостями особистості в нашу епоху можна назвати: її внутрішню позицію

відносно зовнішнього світу і себе, здатність приймати рішення і робити вибір, а також особисту відповідальність за власну поведінку. Самовизначення в соціальному просторі і самореалізація особистісного потенціалу в ньому визнаються провідними завданнями індивідуального розвитку.

Як індивідуальні прояви дезадаптації можуть розглядатися:

- негативна внутрішня установка відносно соціальних вимог (незгода з ними, нерозуміння, протест, опозиція);
- завищені претензії до оточуючих при прагненні самому уникати відповідальності, егоцентризм;
- хронічний емоційний дискомфорт;
- неефективність саморегуляції;
- конфліктність і слабка розвиненість комунікативних умінь;
- когнітивні спотворення реальності.

Людина може переживати різні почуття – від легкої тривоги і невпевненості в собі до нестерпних афектів безпорадності, страху, відчаю. При цьому можливі розбіжності між реальним соціальним статусом особистості і його індивідуальним усвідомленням.

Визначення поняття

Предметом нашого вивчення є тільки ті аспекти поведінки особистості, які можна кваліфікувати як відхильну поведінку. Відхильна поведінка займає свою власну нішу в ряду психічних феноменів. Воно існує поряд з такими явищами, як психічні захворювання, патологічні стани, неврози, психосоматичні розлади тощо. Ці феномени розглядаються з точки зору медичної норми на осі «здоров'я – передхвороба – хвороба». Відхильну поведінку особистості, на наш погляд, безглуздо розглядати з точки зору психопатології. Відхильна поведінка висловлює соціально-психологічний статус особистості на осі «соціалізація – дезадаптація – ізоляція».

Визначення поняття передбачає виділення істотних ознак явища. Змановська О. В. виділила ті специфічні особливості відхильної поведінки

особистості, які допомагають відрізнити її від інших феноменів, а також за необхідності констатувати її наявність і динаміку у конкретної людини [5].

1. Відхильна поведінка особистості – це поведінка, яка не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам. Інакше кажучи, це дії, які не відповідають наявним законам, правилам, традиціям і соціальним установкам. Визначаючи девіантну поведінку як поведінку, що відхиляється від норм, слід пам'ятати, що соціальні норми змінюються. Це, в свою чергу, надає відхильній поведінці історично минушого характеру. Як приклад можна навести різне, залежно від епохи і країни, ставлення до куріння. Отже, девіантна поведінка – це порушення не будь-яких, а лише найбільш важливих для конкретного суспільства в конкретний час соціальних норм.

2. Девіантна поведінка і особистість, що його проявляє, викликають негативну оцінку з боку інших людей. Негативна оцінка може мати форму громадського осуду або соціальних санкцій, у тому числі кримінального покарання. Перш за все санкції виконують функцію запобігання небажаній поведінці. Але, з іншого боку, вони можуть призводити до такого негативного явища, як стигматизація особистості – навішування на неї ярлика. Наприклад, добре відомі труднощі реадaptaції людини, яка відбула термін покарання і повернулася в «нормальне» життя.

Спроби людини почати нове життя часто розбиваються об недовіру і відторгнення людей довкола. Поступово ярлик девіанта (наркоман, злочинець, самогубця тощо) формує девіантну ідентичність (самовідчуття). Таким чином, погана репутація посилює небезпечну ізоляцію, перешкоджає позитивним змінам і спричиняє рецидиви девіантної поведінки.

3. Особливістю відхильної поведінки є те, що вона завдає реальної шкоди самій особистості або людям довкола. Це може бути дестабілізація наявного порядку, заподіяння моральної та матеріальної шкоди, фізичне насильство і заподіяння болю, погіршення здоров'я. У крайніх своїх проявах девіантна поведінка становить безпосередню загрозу для життя, наприклад суїцидальна

поведінка, насильницькі злочини, вживання «важких» наркотиків. Психологічним маркером збитку є страждання, що переживається самою людиною або людьми довкола.

Ця ознака означає, що відхильна поведінка є руйнівною: залежно від форми – деструктивною або автодеструктивною. На наш погляд, не задовольняють цій ознаці і не є відхильною поведінкою такі близькі соціальні явища, як радикалізм, креативність і маргінальність. Незважаючи на те, що вони також відхиляються від загальноприйнятих норм, викликаючи роздратування консервативно налаштованої частини населення, ці феномени швидше корисні для суспільства, ніж небезпечні. Так, радикально налаштовані особи націлені на корінні перетворення в суспільстві, що стимулює прогресивні зміни в ньому. Креатори, відрізняючись нестандартністю, постають дослідниками і першовідкривачами. Маргінали протиставляють себе більшості, розширюючи межі соціальних норм. Перераховані феномени можуть поєднуватися. Наприклад, поведінка підлітків нерідко відображає всі три тенденції. Підліток, що експериментує з пірсингом, татуюванням або навіть шрамуванням, не може бути однозначно зарахований до групи девіантів. Але той же підліток, який вживає героїн, демонструє явно відхильну поведінку з високим ризиком для життя. Таким чином, відхильна поведінка є деструктивною за своєю суттю.

4. Розглядану поведінку переважно можна охарактеризувати як таку, що стійко повторюється (є багаторазовою або тривалою). Так, якщо дитина семи років один раз узяла без дозволу невелику суму грошей у батьків на солодощі, без подальших ексцесів, визначення такої поведінки як відхильної буде недостатньо коректним.

Навпаки, систематична усвідомлена крадіжка грошей підлітком буде однією з форм відхильної поведінки. Інший поширений приклад: епізодичне вживання спиртного в низці випадків визнається цілком допустимим або навіть корисним.

Це правило має винятки. Наприклад, навіть одноразова суїцидальна спроба являє серйозну небезпеку і може розцінюватися як відхильна поведінка особистості.

5. Для того щоб поведінку можна було кваліфікувати як відхильну, вона повинна узгоджуватися із загальною спрямованістю особистості. При цьому поведінка не повинна бути наслідком нестандартної ситуації (наприклад, поведінка в рамках посттравматичного синдрому), наслідком кризової ситуації (наприклад, реакція горя в разі смерті близької людини протягом перших місяців) або наслідком самооборони (наприклад, за наявності реальної загрози для життя).

6. Особливістю відхильної поведінки є те, що вона розглядається в межах медичної норми. Вона не повинна ототожнюватися зі психічними захворюваннями або патологічними станами, хоча і може поєднуватися з останніми. У разі психічного розладу має місце патологічна поведінка психічно хворої людини. Патологічна поведінка відхиляється від медичних норм, вимагає першорядного медичного втручання і вивчається психіатрією як, наприклад, девіантна поведінка психічно хворих. Патологічна поведінка має на увазі, що під впливом хворобливого стану здатність особистості усвідомлювати і контролювати свої дії істотно знижується.

У той же час за певних умов відхильна поведінка може переходити в патологічну. Наприклад, залежна поведінка може перерости в системне захворювання – алкоголізм, наркоманію. Таким чином, особистість з відхильною поведінкою може посідати будь-яке місце на психопатологічній осі «здоров'я – передхвороба — хвороба».

7. Особливістю відхильної поведінки є те, що вона супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації. Така поведінка зовсім не обов'язково призводить до хвороби або смерті, але закономірно спричиняє або посилює стан соціальної дезадаптації. Стан дезадаптації, своєю чергою, може бути самостійною причиною відхильної поведінки особистості.

8. Як останню ознаку відхильної поведінки можна відзначити її виражену індивідуальну і віково-статеву своєрідність. Відхильна поведінка насамперед відображає зовнішнє буття особистості в соціумі. Вона може бути надзвичайно різноманітною «зсередини». Одні і ті ж види девіантної поведінки по-різному проявляються у різних людей в різному віці [5, с 11-14].

Індивідуальні відмінності людей зачіпають мотиви поведінки, форми прояву, динаміку, частоту і ступінь вираженості. Наприклад, форма девіації і ступінь її вираженості є найбільш очевидними характеристиками відхильної поведінки особистості. Вони можуть варіювати від цілком нешкідливих проявів до тотального порушення життєдіяльності особистості.

Інша важлива індивідуальна особливість стосується того, як людина переживає відхильну поведінку: як небажану, чужу для себе; як таку, що тимчасово задовольняє, або як звичайну і привабливу. Ставлення особистості до відхильної поведінки (особистісна позиція) багато в чому визначає її долю.

Виходячи з усього сказаного вище, О.В.Змановська дає таке визначення відхильної (девіантної) поведінки: «це стійка поведінка особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, заподіює реальний збиток суспільству або самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією» [5, с 15].

Це визначення носить скоріше дескриптивний (описовий) характер і перш за все орієнтоване на практичну роботу з людьми, які мають відхильну поведінку. (Концептуально-пояснювальні моделі цього явища будуть розглянуті в наступних розділах посібника.) Це визначення може допомогти в реалізації таких професійних цілей, як діагностика відхилень у поведінці в конкретному випадку, планування професійного впливу, оцінка динаміки поведінки особистості та ефективності роботи з нею. Крім того, воно дозволяє диференціювати девіантну поведінку від інших поведінкових феноменів.

Розглядаючи девіантну поведінку, ми змушені вживати слова, що викликають явно негативні асоціації: девіант, адикт, асоціальна і антисоціальна

поведінка тощо. Разом з тим у роботі з конкретною особистістю ми повинні свідомо уникати використання термінів з нищівним відтінком, а також навішування ярликів. Слід пам'ятати, що, по-перше, поведінкові проблеми надзвичайно широко поширені. По-друге, межі відхильної поведінки часто досить важко визначити. Зміни в суспільстві призводять до зміни норм, а отже, і видів поведінкових девіацій. Але самі норми й відхилення від них є невід'ємною частиною будь-якої соціальної системи. Отже, на соціальному рівні відхильна поведінка – це тільки одна з можливих форм взаємовідносин між суспільством і особистістю. «Викорінення» відхильної поведінки як соціального явища навряд чи можливо. Більше того, при спеціальному розгляді можна довести, що девіації є нормальними й корисними для суспільства, оскільки стимулюють прогресивні зміни в ньому.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст терміна «поведінка» і перерахуйте основні характеристики поведінки людини.
2. Які критерії визначення поняття «відхильна поведінка»?
3. Розкрийте значення поняття «дезадаптація особистості».
4. У чому подібність і відмінність понять «відхильна поведінка» і «патологічна поведінка»?
5. Що таке відхильна поведінка? Які її ознаки?
6. Що з перерахованого далі, на ваш погляд, є відхильною поведінкою: куріння тютюну, вбивство, подружня зрада, вживання героїну, суїцидальна спроба, брехня, фізичне покарання дитини, гомосексуальні стосунки, надмірне захоплення мексиканськими серіалами, гра в карти на гроші, прогул шкільного уроку без поважної причини, озброєний грабіж, хакерство, відхід у секту, виснажливе голодування з метою корекції фігури, грубість.
7. Розкрийте зміст споріднених понять: «девіація», «відхильна поведінка», «соціальне відхилення», «асоціальна поведінка», «антисоціальна

поведінка», «автодеструктивна поведінка», «дезадаптація», «десоціалізація».

Рекомендована література

1. Братусь Б. С. Аномалии личности. — М.: Місль, 1988. -301 с.
2. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. – К., 2016. – 188 с.
3. Гишинский Я.К, Афанасьев В.С. Социология девиантного поведения. — СПб., 1993. – 167 с.
4. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х томах. Пер. С франц. – М.: Мир, 1992. - 496 с.
5. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющего поведения): учебн. Пособие для студ. Высш. Учебн. Заведений / Е.В. Змановская. – 4-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.
6. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебник и практикум для вузов / Ю.А.Клейберг, 5-еиздание. — М.: Юрайт, 2017 – 290 с.
7. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков: Диагностика. Профилактика. Коррекция: Учебное пособие / В.Н.Кондрашенко, С.А.Игумнов. Мн.:Аверсев, 2004. – 356 с.
8. Короленко Ц.П., Донских Т.А. Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире). — Новосибирск: Наука, 1990.- 224 с.
9. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. — М.: Наука, 1982. – 288с.
10. Леонгард К. Акцентуированные личности. — Киев, 1989. – 375 с.
11. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – 171 с.
12. Психология: Словарь / Под ред. А. В. Петровского. — М.: Политиздат,

1990. – 494 с.

4. КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Вивчаючи причини самогубства, французький соціолог Еміль Дюркгайм ввів поняття девіації у соціологічну систему знання. Цим поняттям автор охоплював такі прояви поведінки як правопорушення, наркоманія, проституція, алкоголізм тощо. У суспільстві завжди є люди з девіантною поведінкою – поведінкою, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів.

Ведучий представник теорії структурного функціоналізму американський соціолог Р. Мертон розробив класифікацію девіантної поведінки, основною причиною якої він вважав розрив між цілями суспільства та соціально прийнятними засобами досягнення цих цілей. Більшість членів суспільства визнають панівні в ньому норми й цінності, прагнуть реалізувати їх легальними засобами, що схвалюються суспільством.

За Р. Мертоном основні види девіантної поведінки такі:

- Конформізм – повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення
- Інноваційна – людина визнає цілі суспільства, але намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо)
- Ритуалізм – людина не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих "правил гри", діє відповідно до суспільних уявлень про припустимі засоби досягнення цілей
- Ескейпізм (ретритизм) – відхід, втеча людини від соціальної дійсності, людиною не визнаються ані цілі, ані засоби їх досягнення (анархія, наркоманія, бродяжництво та ін.)
- Бунт, заколот – відкидаючи суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм тощо)

Необхідно розрізняти позитивну і негативну девіацію.

Збільшення проявів девіантної поведінки відбувається у періоди, коли суспільні відносини зазнають суттєвих трансформацій, у кризові моменти розвитку суспільства. Найбільш небезпечною формою негативної девіації є злочинність, вона є виявом гострого протистояння між суспільними та індивідуальними інтересами.

У юридичній діяльності частіше за все під девіантною поведінкою розуміють певні відхилення від норм соціальної життєдіяльності. Делінквентна поведінка включає все, що суперечить прийнятим на даний час правовим нормам і заборонено під загрозою покарання. Провідним критерієм правової оцінки дій індивіда є міра їхньої суспільної небезпеки. За характером і ступенем суспільної небезпеки діянь їх поділяють на кримінальні проступки та правопорушення, адміністративні та цивільно-правові делікти, дисциплінарні проступки (Кримінальний кодекс України).

Кримінальні правопорушення, у свою чергу, залежно від ступеня суспільної небезпеки поділяються на такі категорії: невеликої тяжкості – з покаранням до двох років; середньої тяжкості – з покаранням до п'яти років; тяжкі злочини – до десяти років позбавлення волі; особливо тяжкі – понад десять років позбавлення волі або з більш суворим покаранням.

За характером дій злочини також поділяються на: злочини проти особистості, злочини у сфері економіки, злочини проти державної влади, злочини проти військової служби, злочини проти миру й безпеки людства. Таким чином, Кримінальний і Цивільний кодекси України є класифікаціями різних форм делінквентної поведінки з правової точки зору. Але час породжує все нові форми правових відхилень, що у свою чергу викликає необхідність внесення постійних змін у законодавство.

У рамках психологічного підходу використовуються різні типології відхильної поведінки. Більшість авторів, наприклад Ю. А. Клейберг, виокремлюють три основні групи поведінкових девіацій: негативні (наприклад,

уживання наркотиків), позитивні (наприклад, соціальна творчість) і соціально нейтральні (наприклад, жебрацтво) [8, с. 50].

Один з найбільш вдалих, на наш погляд, варіантів систематизації видів відхильної поведінки особистості належить Ц. П. Короленку і Т. А. Донських [10]. Автори поділяють усі поведінкові девіації на дві великі групи: нестандартна і деструктивна поведінка. Нестандартна поведінка може мати форму нового оригінального мислення, нових продуктивних ідей, а також дій, що виходять за рамки соціальних стереотипів поведінки. Така форма передбачає пошукову активність, хоча й виходить за рамки прийнятих норм у конкретних історичних умовах, але відіграє позитивну роль у прогресивному розвитку суспільства. Прикладом нестандартної поведінки може бути діяльність новаторів, революціонерів, опозиціонерів, першовідкривачів у якій-небудь сфері знання. Ця група не може бути визнана людьми з відхильною поведінкою в суворому сенсі.

Деструктивна поведінка вибудовується відповідно до її цілей. В одному випадку це цілі, спрямовані на порушення соціальних норм, і відповідно спостерігається зовнішньодеструктивна поведінка особистості. У другому випадку – внутрішньоособистісні цілі, спрямовані на дезінтеграцію самої особистості, її регрес, і, відповідно, призводить до внутрішньодеструктивної поведінки.

Зовнішньодеструктивну поведінку автори поділяють на адиктивну й антисоціальну. Адиктивна поведінка передбачає використання певних речовин або специфічної активності з метою втечі від реальності й отримання бажаних емоцій. Антисоціальна поведінка полягає в діях, які порушують наявні закони і права інших людей у формі протиправної, асоціальної, аморальної поведінки.

У групі внутрішньодеструктивної поведінки Ц. П. Короленко і Т. А. Донських виокремлюють: суїцидну, конформістську, нарцисичну, фанатичну й аутичну поведінку. Суїцидна поведінка характеризується підвищеним ризиком самогубства. Конформістська – поведінка, позбавлена

індивідуальності, орієнтована виключно на зовнішні авторитети. Нарцисична – керується почуттям власної грандіозності. Фанатична – постає у формі сліпої прихильності до якої-небудь ідеї, поглядів. Аутистична – проявляється у вигляді безпосередньої відгородженості від людей і навколишньої дійсності, заглибленості у світ власних фантазій.

Усі перераховані форми деструктивної поведінки відповідають, на думку вчених, таким критеріям девіантності, як погіршення якості життя, зниження критичності до своєї поведінки, когнітивні спотворення (сприймання й розуміння того, що відбувається), зниження самооцінки та емоційні порушення. Нарешті, вони з великою ймовірністю призводять до стану соціальної дезадаптації особистості аж до повної її ізоляції.

У психологічній літературі можна зустріти також інші підходи до класифікації видів відхильної поведінки особистості.

Надалі ми будемо дотримуватися класифікації поведінкових відхилень, заснованої на таких провідних умовах, як вид порушеної норми й негативні наслідки відхильної поведінки.

Відповідно до перерахованих критеріїв виділимо три основні групи відхильної поведінки: антисоціальна (делінквентна) поведінка, асоціальна (аморальна) поведінка, автодеструктивна (саморуйнівна) поведінка.

Анτισоціальна (делінквентна) поведінка – це поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку й добробуту людей довкола. Вона включає будь-які дії або бездіяльність, заборонені законодавством.

У дорослих людей (старших 18 років) делінквентна поведінка проявляється переважно у формі правопорушень, що тягнуть за собою кримінальну або цивільну відповідальність і відповідне покарання. У підлітків (від 13 років) переважають такі види делінквентної поведінки: хуліганство, крадіжки, грабежі, вандалізм, фізичне насильство, торгівля наркотиками. У дитячому віці (від 5 до 12 років) найбільш поширені такі форми, як насильство стосовно молодших дітей або однолітків, жорстоке поводження з тваринами,

крадіжки, дрібне хуліганство, руйнування майна, підпали.

Асоціальна поведінка – це поведінка, що ухиляється від дотримання морально-етичних норм, безпосередньо загрожує благополуччю міжособистісних стосунків. Вона може проявлятися як агресивна поведінка, сексуальні девіації (випадкові статеві зв'язки, проституція, розбещення, вуаєризм, ексгібіціонізм тощо), втягненість в азартні ігри на гроші, бродяжництво, утриманство.

У підлітковому віці найбільш поширені втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули або відмова від навчання, брехня, агресивна поведінка, проміскуїтет (випадкові статеві зв'язки), графіті (настінні малюнки і написи непристойного характеру), субкультуральні девіації (сленг, шрамування, татуювання). У дітей частіше трапляються втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули, агресивна поведінка, лихослів'я, брехня, крадіжки, вимагання (жебрацтво).

Межі асоціальної поведінки особливо мінливі, оскільки вона більше за інші поведінкові девіації знаходиться під впливом культури й часу. Причини делінквентної поведінки розглянуті у багатьох наукових дослідженнях [1; 9; 11; 14 та ін.].

Для того щоб оцінити девіантну поведінку людини, необхідно проаналізувати її взаємодію з реальністю, оскільки головний принцип (адаптивність) виходить із пристосування до чогось чи когось, тобто реального оточення.

Виділяють основні пособи взаємодії індивіда з реальністю:

1. Пристосування – обирає гармонійна людина (гармонійна людина може обирати і спосіб утечі від реальності, коли реальність може бути негармонійною, наприклад: добровільне пристосування до умов авторитарного режиму, поділ його цінностей і вибір відповідної поведінки не можуть розглядатись як гармонійні).

2. Боротьба (протидія) – індивід активно намагається руйнувати

ненависну йому дійсність, змінювати її відповідно до власних установок і цінностей. Людина переконана, що всі проблеми, з якими вона стикається, зумовлені факторами дійсності, і єдиним способом досягнення своїх цілей є боротьба з дійсністю, спроба переробити реальність під себе чи максимально витягти вигоду з поведінки, що порушує норми суспільства.

Тому, відповідно, з боку суспільства також виникає протидія, вигнання чи спроба змінити індивіда, підлаштувати його під вимоги реальності. Протидія реальності трапляється при кримінальній та делінквентній поведінці.

3. Хворобливе протистояння – зумовлене ознаками психічної патології і психопатологічними розладами (зокрема, невротичними), при яких навколишній світ сприймається ворожим у зв'язку із суб'єктивним викривленням його сприймання й розуміння. Симптоми психічного захворювання порушують можливість адекватно оцінювати мотиви вчинків оточення, і внаслідок цього ефективна взаємодія з людьми довкола стає ускладненою. Якщо при протистоянні реальності здорова людина усвідомлено обирає шлях боротьби з дійсністю, то при хворобливому протистоянні у психічно хворої людини такий спосіб є єдиним і вимушеним.

4. Втеча від реальності – її свідомо чи несвідомо обирають люди, які розцінюють реальність негативно й опозиційно, вважаючи себе нездатними адаптуватися до неї. Вони можуть також орієнтуватись на небажання пристосуватись до дійсності, "яка не заслуговує того, щоб до неї пристосовувались" через недосконалість, консерватизм, одноманітність, пригнічення екзистенційних цінностей чи відверто антигуманну діяльність.

5. Ігнорування – проявляється в автономізації життя й діяльності людини, коли вона не бере до уваги вимог і норм реальності, існуючи у власному вузькопрофесійному світі. При цьому не відбувається ні зіткнення, ні протидії, ні втечі від реальності. Кожен існує ніби сам по собі. Такий варіант взаємодії з реальністю – рідкість, трапляється лише у невеликої кількості підвищено обдарованих, талановитих людей з гіперздібностями у якійсь одній сфері.

Щоб оцінити типи девіантної поведінки, треба знати, від яких саме норм суспільства вони можуть відхилятися.

Норма – це явище групової свідомості у вигляді уявлень, що поділяються групою, і найбільш частих суджень членів групи про вимоги до поведінки з урахуванням їх соціальних ролей, які створюють оптимальні умови буття, з якими ці норми взаємодіють і, відображаючи, формують його (К. К. Платонов).

Залежно від способів взаємодії з реальністю і порушення тих чи інших норм суспільства девіантна поведінка поділяється на п'ять типів.

1. Делінквентна: девіантна поведінка, яка у крайніх своїх проявах є діями, що тягнуть за собою кримінальне покарання.

2. Адиктивна поведінка – одна з форм девіантної поведінки з формуванням прагнення до втечі від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану через уживання деяких речовин чи постійну фіксацію уваги на певних видах діяльності, що спрямована на розвиток і підтримання інтенсивних емоцій.

3. Патохарактерологічний тип девіантної поведінки – поведінка, зумовлена патологічними змінами характеру, які сформувались у процесі виховання: розладами особистості (психопатії), явно вираженими акцентуаціями характеру, невротичним розвитком особистості.

4. Психопатологічний тип девіантної поведінки – ґрунтується на психопатологічних симптомах чи синдромах, що є проявами тих чи інших психічних захворювань. Як правило, мотиви поведінки психічно хворого залишаються незрозумілими доти, поки не будуть виявлені основні ознаки психічних розладів [13].

Різновидом патохарактерологічного та психопатологічного типу девіантної поведінки є саморуйнівна (автодеструктивна) поведінка – система вчинків людини, спрямована не на розвиток і особистісне зростання, і не на гармонійну взаємодію з реальністю, а на деструкцію особистості. У такому випадку агресія спрямовується на себе, дійсність розглядається як щось

опозиційне, що не дає можливості повноцінно жити і задовольняти наявні потреби.

Автодеструктивна поведінка може проявлятися у вигляді суїцидальної та парасуїцидальної поведінки, наркотизації й алкоголізації, інших видів девіацій.

5. Девіації, зумовлені гіперздібностями людини – людина, здібності якої значно перевищують середньостатистичні, розглядається як така, що виходить за рамки нормальної (це прояв обдарованості, таланту, геніальності у якійсь одній зі сфер діяльності людини).

Відхилення в бік обдарованості в одній сфері часто супроводжується девіаціями у повсякденному житті. Така людина часто виявляється непридатною до "побутового, приземленого" життя. Вона нездатна правильно розуміти й оцінювати вчинки та поведінку інших людей, виявляється наївною, залежною і неготовою до труднощів повсякденного життя.

Спостереження показують, що при делінквентній поведінці спостерігається протиборство з реальністю, при адиктивній – втеча від реальності, при патохарактерологічному і психопатологічному – хворобливе протистояння, то при поведінці, пов'язаній з гіперздібностями, – ігнорування реальності.

Тип девіантної поведінки детермінує форму її виявлення (одна форма може зумовлюватися різними типами).

У чому полягають причини формування девіантної поведінки - питання, яке намагалися вирішити вчені не одне століття. Розглянемо фактори, які впливають на розвиток поведінкових девіацій.

За Зінченко С. М., в основі формування девіантної поведінки лежить взаємодія біологічних чинників та факторів навколишнього середовища[6].

Біологічні фактори ризику: генетичний ризик (при цьому не доведено, що існує пряма залежність передачі девіантної поведінки через ген, мається на увазі передача конституційно-типологічних рис), гормональні фактори (наприклад, андрогени статевих залоз хлопчиків-підлітків пов'язані з

агресивною поведінкою), нейрохімічні чинники, нейрофізіологічна реактивність.

Соціальні стресові фактори: сімейні фактори (психічні захворювання батьків, алкоголізм, наркоманії; стійкі та тяжкі проблеми у стосунках між батьками, а також жорстокість та занедбаність; імпульсивно-агресивний стиль поведінки в родині), вплив малої референтної групи, особливо з асоціальними формами поведінки, економічні негаразди, проблема зайнятості тощо.

Наявність вказаних чинників не обов'язково призводить до формування девіантної поведінки.

Девіантна поведінка може мати різні форми вияву. Агресивна поведінка пов'язана із зовнішньою агресією та автоагресією (за С.М.Зінченко).

Агресія – фізична або вербальна поведінка, спрямована на завдання шкоди кому-небудь. Може виявлятися у прямій формі (людина виказує погрози або виявляє агресію в дії) та непрямій (виявляє негативне ставлення до іншої людини з особистою неприязню).

Автоагресія – агресія, спрямована на себе (фізична і вербальна). Форми автоагресії: суїцидальна поведінка (самогубство) і самоушкодження.

Автодеструктивна (саморуйнівна) поведінка – це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм і загрожує цілісності й розвитку самої особистості. Саморуйнівна поведінка в сучасному світі реалізується в таких основних формах: суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами), фанатична поведінка (наприклад, втягненість у деструктивно-релігійний культ), аутична поведінка, віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність з вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту, істотне перевищення швидкості при їзді на автомобілі тощо).

Специфікою автодеструктивної поведінки (за аналогією до попередніх форм) у підлітковому віці є її опосередкованість груповими цінностями. Група, до якої включений підліток, може породжувати такі форми автодеструкції:

наркозалежну поведінку, самопорізи, комп'ютерну залежність, харчові адикції, рідше – суїцидальну поведінку. У дитячому віці мають місце куріння і токсикоманія, але в цілому для цього вікового періоду автодеструкція є малохарактерною.

Різні види відхильної поведінки особистості розташовуються на єдиній осі «деструктивна поведінка», з двома протилежними напрямками – на себе або на інших.

За спрямованістю і ступенем вираженості деструктивності можна уявити таку шкалу відхилень у поведінці: антисоціальна (активно-деструктивна) – просоціальна (відносно-деструктивна, адаптована до норм антисоціальної групи) – асоціальна (пасивно-деструктивна) – саморуйнівна (пасивно-автодеструктивна) – самовбивча (активно-автодеструктивна);

- зловживання речовинами, які зумовлюють стани зміненої психічної діяльності (алкоголізм, наркоманії, токсикоманії);

- порушення харчової поведінки (переїдання, голодування). Під харчовою поведінкою розуміють ціннісне ставлення до їжі та її споживання, стереотип споживання їжі у щоденних умовах та в стані стресу, орієнтацію на образ свого тіла та діяльність з його формування. Для порушень харчової поведінки характерні занепокоєність контролем за масою власного тіла, спотворення його образу, зміна місця їжі в ієрархії цінностей. Основними клінічними формами порушення харчової поведінки є нервова анорексія, нервова булімія.

- аномалії сексуальної поведінки (девіації і перверзії). Сексуальні девіації (відхилення) – це будь-яке кількісне або якісне відхилення від сексуальної норми. При цьому діагностичні критерії відхилень у сексуальній поведінці людини дуже складні та суперечливі. Сексуальні перверзії або парафілії – це сексуальні відхилення, які не відповідають критеріям сексуальної норми, спотворюють її за морально-етичними нормами і законами суспільства та кваліфікуються як правопорушення або злочини. Розрізняють явні девіації та приховані [Мартинюк].

Гіперсексуальність – це одна з базових характеристик, які сприяють формуванню різних сексуальних девіацій та перверзій. Вона характеризується значним підвищенням цінності сексуального життя для людини і витісненням інших цінностей. При цьому гіперсексуальність стає не стільки засобом для досягнення задоволення, а й самоціллю. При девіантній гіперсексуальності людина використовує статевий контакт не для отримання взаємного сексуального задоволення, а швидше, для себе – здійснюється сексуальний контакт без урахування згоди партнера – за кількістю, тривалістю, часом, місцем та формою реалізації. При цьому можуть використовуватись засоби сексуального контакту з приниженням партнера, залякуванням його тощо.

Асексуальна поведінка – людина знижує значущість і цінність сексуального життя або відкидає її сутність повністю і виключає із свого життя дії, спрямовані на сексуальні контакти. Асексуальність – біологічна (імпотенція, хромосомні розлади) та психологічна (імпотенція), або при шизоїдній та астенічній (залежні) акцентуаціях.

Вибір сексуального партнера в нормі здійснюється з урахуванням вікового фактора. При цьому адекватною для дорослої людини є спрямованість на особу, близьку до її вікової групи. Вибір може бути зумовлений з одного боку естетичними критеріями, за яких норма оцінюється на основі моральних установок суспільства у віковій різниці партнера, з іншого боку – характеристикою зрілості. Виділяють такі основні форми сексуальних перверзій, діагностика яких ґрунтується на невідповідності вікової спрямованості потягу:

Педофілія – це спрямованість сексуального потягу та еротичного задоволення дорослої людини до дитини. Цей різновид може бути при патохарактерологічному та психопатологічному відхиленнях поведінки, а також при адиктивному типі – прагнення отримати яскраві, нові переживання.

Ефедофілія – потяг до підлітків. Мотив – "незайманість" підлітка, відсутність сексуального досвіду. Входять у структуру всіх видів девіантної

поведінки.

Геронтофілія – це сексуальний потяг до партнера похилого віку, при цьому старече тіло відіграє роль своєрідного фетиша. Буває при органічній деменції, алкоголізмі, психопатіях.

За вектором спрямованості сексуального потягу на інший об'єкт розрізняють такі перверзії.

Зоофілія – сексуальний потяг до тварин. При цьому тварина розглядається людиною із зоофільною орієнтацією як така, що замінює сексуальний об'єкт. Найчастіше це буває при акцентуаціях шизоїдного типу, інколи астенічного, при невдалій спробі сексуального контакту гетерогенної спрямованості.

Некрофілія – сексуальний потяг, або швидше реалізація його при використанні мертвого тіла (у моргах – олігофрени, алкоголіки, психопати).

Фетишизм – одна з найбільш поширених девіацій або перверзій, яка характеризується заміщенням об'єкта або суб'єкта сексуального потягу яким-небудь символом (частиною його одягу, особистим предметом, фотокарткою), який стає достатнім для здійснення сексуального збудження й оргазму. Проявляється при патохарактерологічних рисах характеру та психопатіях.

Нарцисизм (автоеротизм) – спрямованість сексуального потягу на себе, це самозакоханість, завищена самооцінка, підвищений інтерес до своєї зовнішності, своїх статевих органів, сексуальності. Нерідко в таких осіб виявляються істероїдні риси характеру.

За вектором засобу реалізації потягу розрізняють такі перверзії – садизм, мазохізм, садомазохізм. Вони дуже близькі за сексуальною девіацією, тому що мають витоки з гіперрольової поведінки (маскулінної або фемінної) і включають здобуття сексуальної насолоди з насильством і агресією, спрямованою на себе або на партнера, чи на обох.

Особливу групу сексуальних девіацій або вподобань становлять нетрадиційна гетеросексуальна орієнтація та порушення ідентифікації із своєю

статтю. До цієї групи належать:

Гомосексуалізм – сексуальна орієнтація людини, спрямована на осіб своєї статі без суттєвої зміни ідентифікації зі своєю статтю.

Трансвестизм подвійної ролі – носіння одягу протилежної статі з метою отримання сексуального задоволення від тимчасового відчуття своєї належності до протилежної статі, але без бажання більш постійної зміни статі чи хірургічної корекції.

Транссексуалізм – суттєво порушується ідентифікація із своєю статтю, людина усвідомлює себе представником іншої статі внаслідок чого вибирає відповідний спосіб та манеру поведінки, яка активно спрямована на гормональну або хірургічну зміну статі з метою зняття внутрішнього конфлікту та дискомфорту, що зумовлений невідповідністю усвідомлення своєї статевої ролі і зовнішньо нав'язаним їй стереотипом поведінки. Механізми формування різні: біологічні (хромосомні) та психологічні.

До сексуальних злочинів належать такі види сексуальних парафілій: зґвалтування, сексуальний садизм, сексуальне вбивство, інцест, інцестне зґвалтування, а також педофілія та ефедофілія, геронтофілія, ексгібіціонізм та інші форми перверзій.

Розглянемо також деякі комунікативні девіації (аутизація, гіперкомунікативність, конформізм, псевдологія, нарцисична поведінка тощо), які зустрічаються у спілкуванні з різними категоріями осіб. Мартинюк І.А. зазначає, що розлади комунікативної сфери залежать від того, що порушується у людини: потреби і мотиви чи засоби спілкування[13].

Автор виділяє такі основні форми комунікативних девіацій.

1. Вроджені комунікативні девіації (вади).

При розумовій відсталості зустрічається недорозвиненість потреб і засобів спілкування і характеризується недорозвиненістю всіх сфер психіки, у тому числі й комунікативної. У розумово відсталій людині недорозвиненість потреб у спілкуванні призводить до унеможливлення формування вищих

мотивів спілкування, їхнього недостатнього рівня і спрямованості.

Ранній дитячий аутизм (РДА) - спотворення або відсутність потреб і засобів спілкування. Така девіація була описана австрійським психологом і психіатром Каннером у 1943 р. Для аутизму характерні відсутність потреб у контакті з людьми, порушення соціальної перцепції – неприйняття себе як особистості, пізня реалізація комунікативної функції мовлення, недорозвиненість емоцій, та ін..

Вступати у контакт з такою дитиною слід, не нав'язуючи їй свого спілкування: не дивитись на неї, не торкатись, краще відгородитись папером, дощечкою, контактувати через дзеркало. Такі діти краще себе почувають в "обмеженому стінами" просторі. Корекція цього виду комунікативної девіації довготривала, індивідуальна і дуже складна, має свої особливі методи і техніки.

2. Набуті комунікативні девіації.

Психогенний ступор – тотальне загальмування моторних, вольових, емоційних, когнітивних та комунікативних функцій психіки людини, яке з'являється під впливом стресової ситуації і проявляється у повній нерухомості, без жодної відповіді на спроби спілкування з цією людиною. Частіше це відбувається у формі істеричного ступору.

Часткове психогенно зумовлене порушення засобів спілкування, а саме, реалізації мовлення – емоціогенний аутизм (мовчання). Внаслідок стресової ситуації або під впливом несприятливої та значущої для людини ситуації порушується здатність висловлювати свої думки – невротичний "злам" комунікативної функції мовлення. Людина, частіше дитина, не може говорити у тій ситуації, яка спричинює стрес. При цьому емоціогенний аутизм може бути вибіркоким до значущої ситуації або тотальним, загальним і проявляється у будь-якій ситуації.

Адаптаційні (патохарактерологічні) реакції та стани. Парааутистична реакція – проявляється в тому, що людина під впливом психотравмуючої ситуації або штучного обмеження контактів втрачає потреби у спілкуванні

через спотворення мотивів комунікацій. При цьому вторинно блокуються засоби спілкування – мовлення, міміка, рухи. Реакція пасивного протесту теж призводить до обмеження комунікацій. При депресивному стані в основі загальмування потреби у спілкуванні лежить розлад емоцій – депресія;

- аморальна поведінка. Аморальною називають поведінку, що проявляється у вигляді дій та діяльності, результати яких об'єктивно суперечать моральним нормам незалежно від оцінки їх особистістю, яка їх чинить;

- неестетична поведінка. Це поведінка людини, яка не наслідує законів прекрасного, духовного тощо. У патології така поведінка може траплятись у дементних хворих або в олігофренів. Таку ж поведінку можуть демонструвати люди із протестними реакціями тощо.

Виділення окремих видів відхильної поведінки та їх систематизація за схожими ознаками є умовними, хоча й виправданими з метою наукового аналізу. У реальному житті окремі форми нерідко поєднуються або перетинаються, а кожен конкретний випадок відхильної поведінки виявляється індивідуально забарвленим і неповторним.

Зіставивши класифікації поведінкових девіацій, О.В. Змановська чіткіше сформулювала відмінні риси різних поведінкових феноменів [7].

Основні варіанти соціальної поведінки.

1. Нормативна поведінка («стандартна») – відповідає соціальним нормам, характерна для більшості людей, викликає схвалення оточення і призводить до нормальної адаптації. У цілому вона є адекватною ситуації, продуктивною, хоча може бути позбавленою індивідуальності.

2. Маргінальна (межова) поведінка – знаходиться на крайній межі соціальних норм, розмиває і розширює межі норм, викликає напруження у людей довкола.

3. Нестандартна («ненормативна») поведінка – виходить за рамки прийнятих у конкретному суспільстві в конкретний час норм, властива меншій кількості людей. Виявляється в двох основних формах:

- креативна (творча) поведінка – реалізує нові ідеї, є самобутньою, продуктивною, прогресивною, може призводити до зміни самих норм, у ряді випадків викликає спротив оточення;

- девіантна (відхильна) поведінка – непродуктивна, деструктивна чи автодеструктивна, викликає несхвалення оточення й соціальну дезадаптацію.

4. Патологічна поведінка – відхиляється від медичних норм, проявляється у формі конкретних симптомів, знижує продуктивність і працездатність особистості, викликає співчуття або страх оточення. У ряді випадків патологічна поведінка є неадекватною ситуації, некритичною і супроводжується соціальною дезадаптацією.

Контрольні запитання

1. Назвіть причини, що ускладнюють створення єдиної класифікації поведінкових девіацій.
2. Охарактеризуйте основні види соціальних відхилень.
3. Назвіть основні види поведінкових розладів.
4. Запропонуйте свою класифікацію видів відхильної поведінки.
5. Опишіть способи взаємодії індивіда з реальністю.
8. Назвіть типи девіантної поведінки.
9. Опишіть суть делінквентної поведінки.
10. У чому полягають причини виникнення адиктивної поведінки?
10. Чим зумовлений патохарактерологічний тип девіантної поведінки?
11. Як проявляється психопатологічний тип девіантної поведінки?
12. Як проявляються девіації, зумовлені гіперздібностями людини?

Рекомендована література

1. Антонян Ю.М. Почему люди совершают преступления. Причині преступности / Ю.М.Антонян. – М.:Камерон, 2006. – 306 с.
2. Виденеев И.А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие.

– Харьков: Ун-т внутр. Дел. – 1997. – 68 с.

3. Гишинский Я.И. Девиантология. Социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я.И. Гишинский; Ассоциация «Юридический центр». – Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. – 520с .

4. Гишинский Я.К, Афанасьев В.С. Социология девиантного поведения. — СПб., 1993. – 167 с.

5. Диагностика школьной дезадаптации / Под ред. С. А. Беличевой. — М., 1993.

6. Зінченко С. М. Медична психологія : навчальний посібник / С. М. Зінченко. — Київ : КІСКЗ, 2009. — 341 с.

7. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющего поведения): учебн. Пособие для студ. Высш. Учебн. Заведений / Е.В. Змановская. – 4-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.

8. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебник и практикум для вузов / Ю.А.Клейберг, 5-еиздание. — М.: Юрайт, 2017 – 290 с.

9. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков: Диагностика. Профилактика. Коррекция: Учебное пособие / В.Н.Кондрашенко, С.А.Игумнов. Мн.:Аверсев, 2004. – 356 с.

10. Короленко Ц.П., Донских Т.А. Семь путей к катастрофе (деструктивное поведение в современном мире). — Новосибирск: Наука, 1990.- 224 с.

11. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. — М.: Наука, 1982. – 288с.

12. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – 171 с.

13. Мартинюк І. А. Патопсихологія / Мартинюк І. А. – К. : Центр учбової літри, 2008. – 208 с. Електронний ресурс. Режим доступу:

[https://pidruchniki.com/12090810/psihologiya/prichini_formuvannya_deviantnoyi_povedinki]

14. Социальные отклонения / Под ред. В. Н.Кудрявцева. — М.: Юридическая литература, 1989. — 320 с.

Додаток А

«Гнів оспівай, богине, Ахілла, сина Пелея,
Пагубний гнів, що лиха багато ахеям накоїв:
Душі славетних героїв навіки послав до Аїду
Темного, їх же самих він хижим лишив на поталу
Псам і птахам. Так Зевсова воля над ними чинилась
Ще відтоді, як у зваді лихій розійшлись ворогами
Син Атреїв, володар мужів, і Ахілл богосвітлий.
Хто ж із безсмертних богів призвів їх до лютої сварки?
Син то Зевса й Лето. Владарем тим розгніваний тяжко,
Пошесть лиху він на військо наслав, і гинули люди
Через те, що жерця його, Хріса, зневажив зухвало
Син Атреїв. Той до ахейських човнів бистрохідних
Доньку прийшов визволять, незліченний підносячи викуп.
Жезл золотий у руках, на чолі ж мав вінок Аполлона
Далекострільного, й всіх почав він благати ахеїв,
А щонайбільше – Атрея синів, начальників війська:
«О Атрея сини й в наголінниках мідних ахеї!
Хай вам боги, що живуть на Олімпі, дадуть зруйнувати
Місто Пріама й щасливо додому усім повернутись.
Любу ж дочку відпустіть мені, викуп багатий прийнявши,
Далекострільному синові Зевса на честь – Аполлону».
Криком загальним дали на те свою згоду ахеї, -
Зважить на просьбу жерця і викуп од нього прийняти.
Тільки Атрід Агамемнон душею цього не вподобав, –
Згорда прогнав він жерця і лайкою тяжко зневажив:

«Діду, щоб більш я тебе між глибоких човнів цих не бачив!
Тож не барися тут нині і вдруге сюди не вертайся –
Не допоможуть ні жезл золотий, ні вінок божественний.
Доньки не дам я тобі, – аж поки й постаріє зовсім,
В Аргосі, в нашій оселі, від отчого краю далеко,
Ходячи кросен довкола і ділячи ложе зі мною.
Йди ж відціля і не гнівай мене, щоб цілим вернутись!» [6, с. 23-24].
Глянув на нього спідлоба і мовив Ахілл прудконогий:
«О, в безсоромність одягнений, здирнику користолюбний!
Хто із ахеїв тепер тебе слухати схоче й з тобою
Чи у похід вирушать, чи з ворогом битись завзято?
Я ж не заради троянських прийшов списоборців хоробрих
Тут воювати, – нічим-бо мені вони не завинили.
Ані биків не займали у мене вони, ані коней,
В широкоскибій Фтії моїй плодородній ніколи
Нив не топтали, – високі-бо гори лежать поміж нами,
Тінявим лісом укриті, і моря шумливого хвилі.
Ми задля тебе прийшли, безсоромний, тобі на догоду,
Честь Менелая й твою захищати, песька личино,
Перед троянами. Ти ж усім нехтуєш, все зневажаєш,
Навіть погрожуєш здобич у мене мою відібрати,
Ту, що за подвиги ратні дали в нагороду ахеї.
Врівні з тобою не мав нагород я, відколи ахеї
Місто якесь руйнували троянське, заселене густо.
Хоч на війні більш за все працюють у січі жорстокій
Руки мої, та коли до розподілу справа доходить,
Здобич найбільша – тобі; й задоволений я із малого,

До кораблів повертаюсь, знеможений січею тяжко,
їду сьогодні ж у Фтію, мені приємніш додому
На кораблях криводзьобих вернутися, – я не збираюсь,
Так зневажений, множить для тебе скарби та багатства» [6].

Додаток Б

“Так він сказав, і враз зупинили свій запал трояни
Й мовчки стояли. До ратей обох тоді Гектор промовив:
«Слухайте, Трої сини й в наголінниках мідних ахеї,
Що говорив Александр, від якого вся звада між нами.
Він закликає троян, а з ними так само й ахеїв
Пишну з плечей своїх зброю на землю зложить многоплідну,
Сам же він вийде вперед з Менелаєм, Арєєві любим,
Битися з ним за Єлену й скарби, що взяв він із нею.
Хто переможе й себе у двобої проявить сильнішим,
Жінку з скарбами її хай веде за собою додому.
Ми ж договір про дружбу засвідчимо в клятвах священних».
Так він сказав. Всі навколо стояли в мовчанні глибокім.
Врешті озвався із словом до них Менелай гучномовний:
«Слухайте ж ви і мене. Найтяжчим-бо пройняте болем
Серце моє. І сам-бо я мислю – вже час розійтися
Мирно аргеям з троянами. Досить вже лиха зазнали
Через цю зваду мою і призвідця її Александра.
Той з нас обох, кому долею суджена смерть і загибель,
Хай умирає. Інші ж із миром усі розійдяться.
Та приведіть сюди чорне ягня і білу ягницю –
Сонцю й Землі. Для Зевса ми інше іще приведемо.
Силу Пріамову теж приведіть, щоб клятви завірив
Сам він, бо високодумні синове його й віроломні, –
Зевсових клятв щоб ніхто не посмів би зухвало порушить.
Наче той вітер, витають молодших людей міркування.

Стане ж до справи старіший, то пильно вперед і назад він
Гляне, – так, щоби вийшло обом сторонам якнайкраще».

Додаток В

«Так при човнах крутобоких до зброї ставали круг тебе,
Сину Пелея, в боях ненаситні ахеї. Трояни
З другого боку зійшлись на високій частині рівнини.
Зевс же з вершини Олімпу, бескеттям багатого гострим,
Скликать безсмертних на збори Феміді звелів. Обійшовши

Всюди, богів покликкала усіх вона в Зевса оселю.
Навіть із рік не було неприбулого, крім Океану,
Ані із німф, що в чудових гаях свою мають домівку
Чи у джерелах річок та вологих лугах трав'янистих.
От позбирались у домі вони хмаровладного Зевса,
У передсінку, тесанім гладко, що Зевсові-батьку
Сам Гефест збудував із хистом та вмінням великим.
Так вони в Зевсовім домі зібрались. Землі потрясатель,
Закликом не згордувавши, із моря прийшов на ті збори,
Сів посередині й став про задуми Зевса питати:
«Нащо-бо ти, громовладче, на збори богів сюди скликав?
Чи не стосовно троян і ахеїв ти щось замишляєш?
Знову-бо січа й війна поміж них починає палати».
Відповідаючи, Зевс хмаровладний до нього промовив:
«Ти угадав, землі потрясателю, що я замислив,
Нащо зібрав вас. Людьми, що гинуть, я завжди турбуюсь.
Сам же, проте, лишатимусь тут, на бескетях Олімпу
Сидячи, буду дивитись і радувать дух свій. А ви вже,
Інші богове, у лави ідіть до троян і ахеїв,
Тим помагайте і цим, кому буде що до вподоби.
А як один лиш Ахілл почне із троянами битись,
Встоять недовго вони перед бистрим на ноги Пелідом.
Тож і раніше навіть на вигляд його трепетали,
Нині ж, коли за товариша гнівом він страшно палає,
Дуже боюсь я, щоб всупереч долі він мурів не знищив».
Мовив це слово Кронід і січу роз'ятрив завзяту.

Кинулись в битву богове, та задуми їх були різні.
До кораблів метнулася Гера й Паллада Афїна,
Вслід Посейдон-земледержець подавсь і Гермес, що розносить
Блага для нас і усіх перевищує розумом хитрим.
З ними й Гефест закульгав, поспішаючи, міццю своєю
Гордий, лиш литки тонкі під тілом страшним миготіли.
Шоломосяйний Арей до троян поспішив тоді й разом
Феб довгокудрий помчав, Артеміда із ним стрілоносна,
Ксант бистрохвилий, Лето й Афродіта, на усміхи щедра.
Поки од воїнів смертних далеко тримались богове,
То величались ахеї, що знов поміж ними з'явився
Славний Ахілл, так довго відсутній у битві жорстокій.
Але тремтіли трояни й суглоби їм сковував трепет,
Жах огорнув їх, коли появилсь Пеліон прудконогий,
Зброєю сяючи весь, до Арея-убивці подібний.
А як вмішалися поміж людей олімпійські богове,
Встала могутня Еріда, що в бій підбиває, й Афїна
Лунко гукала, з-під мурів зійшовши і ставши над ровом,
То над шумливим морським узбережжям завзято кричала.
Грізно й Арей заволав, до чорної бурі подібний,
В битву троян закликаючи то із висот іліонських,
То пробігаючи вздовж Сімоенту по Калліколоні.
Так, в тих і в цих розпаливши завзягтя, блаженні богове
В бій їх звели і люту між ними розбурхали зваду.
Страшно з висот загримів людей і безсмертних всевладний
Батько, а знизу, з підземних глибин Посейдон-земледержець

Землю безкраю потряс і гір височенні вершини.
Все затряслось – од підгір'я багатоджерельної Іди
Аж до верхів її, й місто троянське, і судна ахеїв.
Страхом охоплений Аїдонеї, володар преїсподніх,
Страшно стривоживсь і, скочивши з трону, гукав, щоб ізверху
Лона землі Посейдон не розверз би, землі потрясатель,
Щоб не розкрилось безсмертним і людям житло його темне,
Затхле, бридке, що навіть богів воно вічних жахає.
Гуркіт такий залунав, як зіткнулись боги між собою.
На владаря Посейдона, землі потрясателя, вийшов
Феб-Аполлон тоді, стріли свої нагостривши крилаті;
На Еніалія йшла ясноока богиня Афіна;
З Герою стрілася золотолука тоді Артеміда,
Шумна мисливиця, далекосяжця сестра стрілоносна;
Благоподавець могутній Гермес на Лето тоді вийшов,
Проти Гефеста – Потік вировий і глибокохвилий,
Ксантом богове його називають, а люди – Скамандром»